

บทที่ 4

พรรณนะของพุทธศาสนาต่อปรัชญาการศึกษาของจอห์น ดิวอี้

หลังจากได้ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเกี่ยวกับปรัชญาพื้นฐานและปรัชญาการศึกษา ทั้งจากพรรณนะของพุทธศาสนาและจอห์น ดิวอี้ เป็นที่เรียบร้อยแล้ว ในบทนี้จะได้อธิบายเปรียบเทียบพรรณนะเกี่ยวกับปรัชญาพื้นฐานและปรัชญาการศึกษาของทั้งสองฝ่าย ว่ามีความเหมือนหรือความต่างกันในประเด็นใดบ้าง และความเหมือนหรือความต่างกันทางด้านปรัชญาพื้นฐานดังกล่าวนั้น ได้นำไปสู่หลักการหรือแนวทางในการจัดการศึกษาที่เหมือนหรือต่างกันอย่างไบบ้าง โดยพิจารณาจากประเด็นหลัก ๆ ที่สำคัญตามลำดับต่อไปนี้

4.1 พรรณนะเกี่ยวกับปรัชญาพื้นฐาน

4.1.1 พรรณนะเกี่ยวกับความเป็นจริง

พุทธศาสนามีพรรณนะเกี่ยวกับความเป็นจริงสูงสุดในลักษณะที่เป็นธรรมชาตินิยม ซึ่งโลกและความเป็นจริงสูงสุดในพรรณนะของพุทธศาสนานั้นก็คือ “ธรรม”^{*} หรือสิ่งธรรมชาติ ทั้งที่เป็นรูปธรรมจับต้องได้ และที่เป็นนามธรรมไม่สามารถจับต้องสัมผัสได้ โดยสิ่งธรรมชาตินั้นก็มีอยู่ 2 ประเภท ได้แก่ สังขตธรรม คือสิ่งธรรมชาติที่ถูกปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย และอสังขตธรรม คือสิ่งธรรมชาติที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย ซึ่งสิ่งที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่งนั้น เป็นสิ่งสมบูรณ์ คงที่ไม่เปลี่ยนแปลง และไม่ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขใด ๆ มีลักษณะที่ตรงข้ามกับสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง ที่ไม่สมบูรณ์ คงที่และเป็นไปตามเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัย ซึ่งหลักความเป็นจริงระดับสังขตธรรมของพุทธศาสนา นี้ น่าจะตรงกันกับพรรณนะของดิวอี้ที่เชื่อว่า ความเป็นจริงคือสิ่งธรรมชาติ (Natural things) ได้แก่สรรพสิ่งที่เกิดจากการวิวัฒนาการตามธรรมชาติ เป็นปรากฏการณ์ทั่วไปทางธรรมชาติ และเป็นสิ่งที่มีอยู่จริงในโลกแห่งความเป็นจริง ซึ่งมนุษย์สามารถที่จะสัมผัสและเข้าถึงได้ด้วยประสบการณ์และสติปัญญาของตนเอง สิ่งธรรมชาติในความหมายของดิวอี้ นั้น กินความกว้างไปถึงวัตถุทางกายภาพสิ่งมีชีวิต รวมไปถึงสภาวะที่เป็นนามธรรม ได้แก่ ความรู้สึกนึกคิดและสติปัญญาของมนุษย์ เป็นต้น

^{*} คำว่า “ธรรม” ในความหมายของพุทธศาสนานั้น มีขอบข่ายที่กว้างขวางมาก ซึ่งท่านผู้รู้ทั้งหลายก็ได้นิยามความหมายไว้แตกต่างกันออกไป เช่น ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายไว้ใน “ครูผู้สร้างโลก” เป็น 4 ประการ ได้แก่ (1) คือสิ่งธรรมชาติทั้งหมด (2) คือกฎแห่งธรรมชาติที่ดำเนินไปอย่างเป็นระบบ (3) คือหน้าที่ของมนุษย์ตามกฎธรรมชาติ และ (4) คือผลที่เกิดจากการปฏิบัติหน้าที่ตามธรรมชาตินั้น.

หากแต่ไม่ใช่โลกแห่งความคิดและจินตนาการ อย่างเดียวกับแนวความคิดของปรัชญากลุ่มจิตนิยม เช่น โลกแห่งแบบของเพลโต เป็นต้น ทรรศนะของคิอิวี่ในประเด็นดังกล่าวนี้ จึงตรงกับหลักความเป็นจริงของพุทธศาสนาในส่วนที่เป็นสังขตธรรม ได้แก่ สิ่งธรรมชาติที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัย แต่พุทธศาสนามีแนวความคิดแตกต่างออกไป ที่ยอมรับและเชื่อในความเป็นจริงที่เป็นอสังขตธรรม ได้แก่ สิ่งธรรมชาติหรือสังขธรรมบางอย่างที่สมบูรณ์ ไม่อยู่ในเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัย เพราะฉะนั้น ความเป็นจริงในทรรศนะของพุทธศาสนา ไม่ได้มีแต่สิ่งที่เปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขของมนุษย์และสิ่งแวดล้อมเพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่ยังเป็นสิ่งที่มีอยู่โดยความเป็นกฎธรรมชาติที่แน่นอนตายตัวด้วย ซึ่งเรียกว่า กฎธรรมนิยาม คือกฎที่ทำหน้าที่ควบคุมความเป็นไปของธรรมชาติและสิ่งมีชีวิตทั้งหลายให้ดำเนินไปตามธรรมชาติอย่างถูกต้องเหมาะสม

พุทธศาสนาได้ยอมรับประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส (อินทรีย์หรืออายตนะ) ว่าเป็นบ่อเกิดแห่งความรู้และความจริงของมนุษย์ โดยอาศัยการมีปฏิสัมพันธ์กัน (ผัสสะ) ระหว่างผู้รู้คืออินทรีย์ (อายตนะภายใน) กับสิ่งที่ถูกรู้ (อายตนะภายนอก) ซึ่งการถูกต้องสัมพันธ์กันในลักษณะดังกล่าวนี้ ก็จะนำไปสู่กระบวนการในการเกิดและพัฒนาความรู้ (ปัญญา) หรือความไม่รู้ (อวิชชา, ตัณหา) ในลักษณะต่าง ๆ ต่อไป ในขณะที่คิอิวี่ ก็มีทรรศนะที่ตรงกันว่าความเป็นจริงแท้สูงสุดก็คือประสบการณ์ เพราะว่าโลกนี้เป็นโลกแห่งประสบการณ์ คิอิวี่เชื่อว่าโลกไม่มีเจตจำนงเสรี และไม่มีเป้าหมายที่แน่นอนตายตัว แต่จะดำเนินไปได้ด้วยกิจกรรมของมนุษย์ โดยการมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม ความเปลี่ยนแปลงทุกอย่าง จึงเป็นผลมาจากประสบการณ์ของมนุษย์กับโลกหรือสิ่งแวดล้อมตามสถานการณ์นั้น ๆ ซึ่งประเด็นเกี่ยวกับบ่อเกิดแห่งประสบการณ์ที่มาจากประสาทสัมผัสของมนุษย์นั้น พุทธศาสนากับคิอิวี่มีทรรศนะที่ไม่ขัดแย้งกัน

พุทธศาสนาเชื่อว่า โลกและสรรพสิ่งในธรรมชาติ เป็นสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ เป็นเหตุให้โลกและสรรพสิ่งต้องเปลี่ยนแปลงไม่คงที่ (อนิจจัง) เป็นสิ่งที่คงทนอยู่ในสภาพเดิมตลอดเวลาไม่ได้ (ทุกขัง) และเป็นสภาวะที่ไม่ใช่ตัวใช้ตนและไม่มีตัวมีตน คือไม่มีแก่นสารหรือเนื้อหาสาระที่คงที่ตายตัว ในขณะที่เดียวกัน ทรรศนะของคิอิวี่ก็เชื่อว่าความเป็นจริงคือประสบการณ์ ซึ่งมีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไม่คงที่ ความเป็นจริงมิใช่สิ่งที่มีสาระแน่นอนตายตัว ไม่มีสิ่งที่เป็นความจริงสูงสุด หากแต่ทุกอย่างเป็นอยู่และดำเนินไปในรูปของกิจกรรมที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นเพียงปรากฏการณ์ของธรรมชาติ เป็นกระบวนการแห่งวิวัฒนาการ ซึ่งมีลักษณะเปลี่ยนแปลงและไม่สิ้นสุด ดังนั้น โลกสิ่งแวดล้อม ชีวิต และสรรพสิ่งที่แน่นอนตายตัวจึงไม่มีเช่นกัน

ถึงแม้ว่า พุทธศาสนากับคิอิวี่ จะมีความเชื่อที่ตรงกันในเบื้องต้นว่าความเป็นจริงคือสิ่งธรรมชาติ อยู่ในโลกแห่งความเป็นจริง และอยู่ภายใต้ขอบข่ายของการปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย ทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรมก็ตาม แต่พุทธศาสนาก็มีทรรศนะที่ต่างออกไปจากคิอิวี่อีกระดับหนึ่ง

คือ เชื่อว่ายังมีสิ่งธรรมชาติบางอย่าง ซึ่งอยู่พ้นไปจากขอบเขตและอำนาจแห่งการปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย เป็นอสังขตธรรม คือสิ่งธรรมชาติที่ไม่ถูกปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย ได้แก่ พระนิพพาน อันเป็นสถานะของความหลุดพ้นและความมีอิสรภาพที่สมบูรณ์ ซึ่งถือเป็นเป้าหมายสูงสุดในพุทธศาสนา

อนึ่ง พุทธศาสนายอมรับบ่อเกิดของความรู้และความจริง ที่ได้มาจากประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสธรรมดาทั่วไป โดยผ่านขั้นตอนของกระบวนการคิด คือการไตร่ตรองด้วยจิตหรือสติปัญญา เช่นเดียวกับทรรศนะของคิอี่ แต่พุทธศาสนายอมรับในความมีอยู่ของจิตในลักษณะที่เป็นตัวรู้ และถือเป็นนามธรรมอย่างหนึ่งคู่กับกาย ซึ่งในทรรศนะของคิอี่ไม่เชื่อเช่นนั้น เพราะคิอี่เชื่อว่า สิ่งธรรมชาติที่เรียกว่าจิตหรือสติปัญญา เป็นเพียงผลจากการวิวัฒนาการขั้นสูงสุดของสสารเท่านั้น เพราะฉะนั้น ขอบเขตแห่งประสบการณ์ที่ยอมรับได้ จึงเป็นประสบการณ์ในขอบเขตแห่งประสาทสัมผัสของมนุษย์เท่านั้น ส่วนประสบการณ์ของพุทธศาสนา ขยายออกไปถึงประสบการณ์ทางจิตใจด้วย ซึ่งถือเป็นผลที่เกิดขึ้นจากการฝึกฝนอบรมจิตใจและการพัฒนาปัญญา ด้วยการเจริญสมณะและวิปัสสนาตามกระบวนการของอริยมรรคอย่างถูกต้องสมบูรณ์ ผลที่เกิดจากการฝึกอบรมจิตและปัญญาดังกล่าว ทำให้เกิดความรู้ในขั้นที่สูงขึ้นกว่าการรับรู้ด้วยประสาทสัมผัสธรรมดา เช่น อภิญญา ญาณ ความรู้เกี่ยวกับโลกเหนือประสาทสัมผัส จนกระทั่งถึงการบรรลุสภาวะที่เป็นความบริสุทธิ์และเกิดอิสรภาพที่ยั่งยืน เป็นต้น

ลักษณะแห่งความเป็นจริงของโลกและสรรพสิ่ง ก็คือ เป็นสิ่งที่ไม่สมบูรณ์ ไม่คงที่ตายตัว ต้องเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขหรือปัจจัยที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ แต่พุทธศาสนาก็เชื่อว่าสรรพสิ่งทั้งหลายนั้น แม้จะเป็นไปตามอำนาจของอนิจจลักษณะ คือความไม่เที่ยง ไม่มีความสมบูรณ์ในตัวเอง และขึ้นอยู่กับเงื่อนไขแวดล้อม แต่ก็ไม่ได้มีทุกสิ่งที่เป็นอนิจจัง ยังมีสังขธรรมบางอย่าง ซึ่งเป็นเป็นสังขธรรม รวมไปถึงกฎธรรมชาติซึ่งเป็นกฎที่ทำหน้าที่ครอบคลุมสรรพสิ่งเหล่านั้นอยู่ เช่น กฎไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณะ ซึ่งเป็นกฎธรรมชาติที่มีอยู่คงที่ไม่เปลี่ยนแปลง (ธรรมนิยาม) และจะคงมีอยู่ตลอดกาล โดยทำหน้าที่ควบคุมธรรมชาติให้ดำเนินไปอย่างเหมาะสมซึ่งตามทรรศนะของพุทธศาสนา กฎไตรลักษณ์หรือกฎธรรมชาติเหล่านั้น ถือเป็นกฎที่คงอยู่โดยไม่เปลี่ยนแปลง แต่สิ่งที่อยู่ในกฎทั้งหลายเหล่านั้นที่ต้องเปลี่ยนแปลง คือมีลักษณะไม่เที่ยงแท้ (อนิจจัง) ถูกบีบคั้น หรือไม่สามารถทนอยู่ในสภาพเดิมได้ตลอดเวลา (ทุกขัง) และเป็นสิ่งที่ไม่มีความคงที่หรือไม่เข้าใจตัวตน (อนัตตา) หมายความว่า ความเปลี่ยนแปลงทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นกับสิ่งที่ปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตธรรม) เท่านั้น แต่สิ่งที่อยู่พ้นไปจากการปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย (อสังขตธรรม) เป็นสิ่งที่ไม่เกิดการเปลี่ยนแปลง

ในด้านธรรมชาติของมนุษย์ พุทธศาสนากับคิอี่มีความเห็นว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ เป็นอินทรีย์ที่มีวิวัฒนาการพิเศษต่างจากสัตว์ทั่วไป แต่ก็ต้องเป็นไปตามเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลงเช่นเดียวกัน ในขณะที่คิอี่มองว่ามนุษย์มีเพียงส่วนประกอบเดียวคือสสารวัตถุ แต่เป็น

สสารที่ผ่านกระบวนการวิวัฒนาการจนถึงขั้นสูงสุด ทำให้มนุษย์มีอารมณ์ ความรู้สึกนึกคิด และสิ่ง
ที่เรียกว่าสติปัญญา ซึ่งตามความเชื่อถือนี้ จิตเป็นเพียงปรากฏการณ์ของสมอง เป็นส่วนประกอบ
อย่างหนึ่งของสสารเท่านั้น ส่วนพุทธศาสนาเชื่อว่า มนุษย์นั้นเป็นส่วนประกอบของรูปกับนาม หรือ
ร่างกายและจิตใจ ซึ่งไม่ใช่สิ่งเดียวกัน และไม่ใช่สิ่งที่วิวัฒนาการมาจากกำเนิดเดียวกัน กายและจิต
จึงเป็นคนละส่วนกัน แต่ก็ต้องทำหน้าที่สัมพันธ์สอดคล้องกันอยู่เสมอ นอกจากนี้ พุทธศาสนายัง
เชื่ออีกว่า จิตนั้นสำคัญมากกว่าร่างกาย ในฐานะที่เป็นตัวกำหนดคุณภาพการทำงานของร่างกายให้
แสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ไปตามคุณภาพของจิตใจ คือให้ทำกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล จิตจึงเป็น
สิ่งที่สามารถฝึกฝนอบรมให้เจริญขึ้นได้จนกระทั่งเกิดสภาวะที่สมบูรณ์สูงสุด ผลจากการฝึกอบรม
จิตให้มีคุณภาพที่สูงขึ้นตามกระบวนการพัฒนาของพุทธศาสนานั้น ก็จะนำไปสู่การขยายขอบเขต
ของประสบการณ์ความรู้ให้กว้างและละเอียดยิ่งขึ้นตามไปด้วย

4.1.2 ทรรศนะเกี่ยวกับความรู้

ทรรศนะเกี่ยวกับความรู้ของพุทธศาสนากับคิ่วอี้ มีลักษณะคล้ายคลึงกันเป็นเบื้องต้นใน
ประเด็นว่า ความรู้และความจริง มีบ่อเกิดมาจากประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสของมนุษย์นั่นเอง
โดยผ่านการทำปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมรอบตัว ซึ่งหลังจากมีการรับรู้ประสบการณ์ภายนอกแล้ว
ก็จะนำไปสู่กระบวนการคิดด้วยเหตุผล ซึ่งพุทธศาสนาเรียกว่า “โยนิโสมนสิการ” ส่วนคิ่วอี้ เรียกว่า
“การคิดใคร่ครวญ” (Reflection) ซึ่งเป็นกระบวนการที่จะนำไปสู่ความรู้ที่ถูกต้องตามความเป็นจริง
นอกจากนี้ ก็ยังเห็นตรงกันว่าความรู้ที่แท้จริงนั้น จะต้องเกิดขึ้นจากประสบการณ์ หรือเป็นผลมาจาก
การปฏิบัติทดลองด้วยตนเอง เพราะประสบการณ์เป็นทั้งแหล่งความรู้และการศึกษา เช่นเดียวกับ
ทรรศนะของพุทธศาสนาที่มองว่า ความรู้ที่แท้จริงนั้นจะต้องเกิดจากการปฏิบัติและฝึกฝนอบรมด้วย
ตนเอง พระศาสดาเจ้าทั้งหลายเป็นแต่เพียงผู้บอก (อภฺษาดาโร ตถาคตา) เป็นสิ่งที่วิญญูชนทั้งหลาย
จะพึงรู้ได้เฉพาะตน (ปัจจุจตุตฺ เวกิตฺตพฺ โภ วิญญูหิ)

แต่อย่างไรก็ตาม แม้พุทธศาสนาจะมีความเชื่อว่า ความรู้นั้นมีบ่อเกิดจากประสบการณ์
ของมนุษย์ แต่ประสบการณ์ในความมุ่งหมายของพุทธศาสนา ก็มีขอบเขตที่กว้างกว่าประสบการณ์
ของคิ่วอี้ ที่เชื่อถือและยอมรับเฉพาะประสบการณ์ภายในขอบเขตแห่งประสาทสัมผัส เพราะวิธีการ
เข้าถึงความรู้และความจริงของคิ่วอี้ นั้น มีขอบเขตจำกัดอยู่เฉพาะในวิธีการทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งมี
ขอบข่ายครอบคลุมถึงการทดลองด้านสสารวัตถุเท่านั้น ในขณะที่พุทธศาสนา มิได้ยอมรับวิธีการ
เข้าถึงความรู้และความจริงเพียงแค่วิธีการรับรู้ทางประสาทสัมผัสธรรมดา หากแต่ได้ยอมรับวิธีการ
ของความรู้ที่ได้จากการฝึกอบรมจิตและการเจริญปัญญาตามกระบวนการของการพัฒนาจิต ซึ่งเป็น
ประสบการณ์เหนือประสาทสัมผัส ได้แก่ การรู้ซึ่งเห็นจริงในสภาวะธรรมที่ละเอียดและลึกซึ้งยิ่งกว่า
ได้แก่ ความรู้ระดับมาน อภิญญาหรือญาณ เป็นต้น

จากแนวความคิดพื้นฐานของคิ้วี่ที่เชื่อว่า ความรู้นั้นมีอยู่ในรูปแบบของกระบวนการเกิดขึ้นในลักษณะเป็นการสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้นกลมกลืนระหว่างผู้รู้กับสิ่งแวดล้อม ความรู้อัจฉริยะมีลักษณะเป็นสิ่งที่สัมพันธ์ ไม่มีสภาพคงที่ และไม่มีเป้าหมายที่แน่นอนตายตัว หากแต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยอาศัยแรงกระตุ้นจากปัจจัยภายนอก หรือจากประสบการณ์ในทางสร้างสรรค์ของมนุษย์ ทั้งนี้ เพราะความรู้มีฐานะเป็นเพียงเครื่องมือในการแก้ปัญหาชีวิตของมนุษย์ ซึ่งจะเป็ประโยชน์และคุณค่าได้ในบางสถานการณ์เท่านั้น แต่สำหรับพุทธศาสนา ความรู้จะต้องมีเป้าหมายที่แน่นอน ก็จะต้องมีสิ่งที่ถูกรู้ซึ่งจะสัมพันธ์กับผู้รู้ คือเมื่อศึกษาปฏิบัติไปถึงจุดแล้วก็จะรู้ว่า ความรู้กับความจริงเป็นสิ่งที่ต้องสัมพันธ์กัน หรืออาจกล่าวได้ว่า ความรู้กับความจริงเป็นสิ่งเดียวกัน ทั้งนี้ เพราะความรู้ในความมุ่งหมายของพุทธศาสนาก็คือ การรู้แจ้งเห็นจริงตามสภาวะที่มันเป็น (ตถตา) และเมื่อความจริง ก็คือสิ่งที่มันเป็น ความเป็นจริงจึงมีขอบเขตที่แน่นอน ซึ่งแต่ละคนจะสามารถบรรลุได้ด้วยวิธีแบบประจักษ์ ความรู้ในพุทธศาสนาจึงเป็นภววิสัย (Objective) ถือถ้าเป็นความรู้จริงแล้ว ทุกคนต้องรู้อย่างเดียวกัน รู้ตรงกัน และได้รับผลแห่งความรู้คือความสงบสุขและอิสรภาพที่เหมือนกัน

มีประเด็นที่ควรวิเคราะห์ว่า สาเหตุที่ทำให้คิ้วี่กับพุทธศาสนาองความรู้แตกต่างกัน นั้น น่าจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่ทั้งสองฝ่ายได้ยอมรับขอบเขตแห่งประสบการณ์ที่แตกต่างกัน คือเนื่องจากการมีโลกทัศน์พื้นฐานเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์หรือองค์ประกอบของมนุษย์ ที่คิ้วี่มองว่า มนุษย์คือสิ่งธรรมชาติซึ่งเป็นส่วนประกอบของวัตถุทางกายภาพ และด้วยวิวัฒนาการทางสมองที่ก้าวหน้าและซับซ้อนของมนุษย์ จึงทำให้มนุษย์สามารถมีอารมณ์ความรู้สึกนึกคิด การใช้เหตุผลและสติปัญญา ซึ่งถือเป็นความสามารถพิเศษที่มนุษย์ใช้มันเพื่อการเรียนรู้และพัฒนาสภาพชีวิตและสังคมให้คิ้วี่ขึ้นอยู่ตลอดเวลา ในขณะที่พุทธศาสนาองว่า มนุษย์นั้นคือส่วนประกอบของชั้น 5 หรืออายตนะ 6 ซึ่งได้แก่ส่วนประกอบของรูปธรรมกับนามธรรม หรือร่างกายกับจิตใจ หมายความว่า องค์ประกอบพื้นฐานของมนุษย์ในทรรสนะของพุทธศาสนา ก็คือกายและจิต ซึ่งจิตนี้เองที่มีบทบาทสำคัญในการสร้างความรู้ โดยอาศัยประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสเป็นบ่อเกิดหรือประจักษ์เอาข้อมูลต่าง ๆ จากภายนอกเข้ามา และนำไปสู่กระบวนการวิเคราะห์ตรรกะของจิตให้ได้ความรู้ที่ถูกต้อง ซึ่งตามหลักการของพุทธศาสนานั้น ยิ่งความรู้มีความละเอียดลึกซึ้งมากเท่าไรก็จะต้องอาศัยประสบการณ์ในการเข้าถึงที่มีประสิทธิภาพมาก กล่าวคือประสบการณ์ทางจิตที่เกิดจากการฝึกฝนอบรมจิตและปัญญาตามกระบวนการแห่งไตรสิกขา ในขณะที่ขอบเขตแห่งประสบการณ์ตามทรรสนะของคิ้วี่ คือประสบการณ์เกี่ยวกับประสาทสัมผัสทางกาย หรือประสบการณ์ที่เกิดจากการทดลองทางด้านสสารวัตถุ ส่วนในทรรสนะของพุทธศาสนา ขอบเขตประสบการณ์นั้นรวมไปถึงประสบการณ์ทางจิตคือการฝึกสมาธิ และการเจริญปัญญาด้วยการพิจารณาให้เข้าถึงความเป็นจริงตามธรรมดา เพราะฉะนั้น พุทธศาสนาจึงเน้นความสำคัญของจิตมากกว่าปรากฏการณ์ทางกาย หรือสสารวัตถุภายนอก ในขณะที่คิ้วี่ได้ให้ความสำคัญกับผลการค้นคว้าทดลองด้านสสารวัตถุที่มนุษย์

สามารถเข้าถึงได้ด้วยประสาทสัมผัสภายนอกเท่านั้น จากการเน้นความสำคัญต่อจุดยืนทางความคิด หรือพื้นฐานความคิดที่ต่างกันเช่นนี้ จึงส่งผลให้ หลักการ วิธีการ และเป้าหมายต่างกัน กล่าวคือ แม้จะยึดถือความรู้เป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาของมนุษย์เหมือนกัน แต่ก็เป็น การเน้นความสำคัญด้านวัตถุและจิตใจแตกต่างกัน ความรู้สำหรับคิ่วอี้ จึงเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาชีวิต หรือเพื่อการสร้างสรรค์ความเจริญงอกงามทางด้านวัตถุ และเพื่อการเสริมสร้างความมีตัวตนอยู่ ในขณะที่ความรู้ของพุทธศาสนานั้น มุ่งการแก้ปัญหาและสร้างสรรค์ความเจริญงอกงามจากภายในเป็นหลักสำคัญ กล่าวคือ เพื่อละตัณหาและอุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนจนเกินไป อันเป็นสาเหตุหรือต้นตอสำคัญต่อการเกิดปัญหาขึ้นในชีวิตและสังคมของมนุษยชาติ

4.1.3 ทรรศนะเกี่ยวกับคุณค่า

คิ่วอี้ มีทรรศนะเกี่ยวกับคุณค่าว่า คุณค่านั้นเกิดจากการสร้างสรรค์และเป็นผลผลิตจากประสบการณ์ของมนุษย์ มนุษย์แต่ละคนมีเสรีภาพในการเลือกและตัดสินใจด้วยตนเอง และต้องรับผิดชอบต่อการตัดสินใจและการกระทำของตนเองด้วย ซึ่งในเบื้องต้น ทรรศนะของคิ่วอี้ นั้นไม่น่าจะขัดแย้งกับทรรศนะเกี่ยวกับหลักศีลธรรมระดับสังคม หรือกฎแห่งกรรมระดับสังคมของพุทธศาสนา ซึ่งมีความเชื่อถือว่า ในระดับชีวิตและสังคมของมนุษย์นั้น การกระทำที่จะก่อให้เกิดคุณค่าหรือปราศจากคุณค่านั้นเกี่ยวข้องกับเรื่องของกรรม คือการกระทำที่ประกอบด้วยเจตจำนง หรือการมีเจตนาจงใจกระทำสิ่งต่าง ๆ นั้นโดยผ่านทางกาย วาจา และใจของแต่ละคน ซึ่งจะต้องได้รับวิบาก หรือผลแห่งกรรมของตนนั้นอย่างแน่นอน

ประเด็นที่น่าสังเกตก็คือ การรับผิดชอบต่อการตัดสินใจและการกระทำของตนเองตามทรรศนะของคิ่วอี้ น่าจะมีนัยที่แตกต่างกับการรับผลกรรมตามทรรศนะของพุทธศาสนา เพราะว่าการรับผิดชอบต่อการกระทำที่ตนได้ตัดสินใจกระทำไปแล้วนั้น เป็นลักษณะของการแสดงความรับผิดชอบต่อกฎกติกาหรือระเบียบทางสังคม ที่ได้ทำการตกลงกันเอาไว้ในแต่ละบริบทของสังคม เช่น กฎหมายของรัฐ ซึ่งประชาชนในรัฐได้ร่วมกันกำหนดขึ้นเพื่อใช้ยึดถือเป็นแนวทางปฏิบัติอันเดียวกัน ซึ่งประชาชนทุกคนในรัฐจะต้องรู้และปฏิบัติตาม และต้องรับผิดชอบหรือรับโทษในเวลาทีล่วงละเมิดกฎหมายดังกล่าว เช่นเดียวกับวินัยบัญญัติในทางพุทธศาสนา ซึ่งถือเป็นกฎระเบียบที่พระภิกษุสงฆ์ทุกรูปจะต้องปฏิบัติตาม และจะต้องแสดงความรับผิดชอบหรือต้องรับโทษทางพระวินัยตามความหนักเบาในคราวที่ได้ล่วงละเมิดข้อบัญญัตินั้น ๆ ซึ่งจะแตกต่างจากกฎแห่งกรรมในระดับภวธรรมชาติ ที่มีใช้กฎเกณฑ์ที่มนุษย์สร้างขึ้น เป็นกฎที่มีอยู่แน่นอน และมีกระบวนการให้ผลที่แน่นอน ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา สถานที่ และไม่เกี่ยวข้องกับสภาวะการเปลี่ยนแปลงของสังคมและค่านิยมแต่ประการอย่างใด

กฎระเบียบทางสังคมและพระวินัยบัญญัติของสงฆ์ จึงถือเป็นกฎศีลธรรมทางสังคม ซึ่งอาจจะเรียกได้ว่ากฎแห่งกรรมทางสังคม เพราะเป็นสิ่งที่ให้วิบากของกรรมตามโทษหรือความผิดที่สังคมได้กำหนดไว้ โดยกฎดังกล่าวนี้เป็นสิ่งที่เกิดจากการสร้างสรรค์ของมนุษย์ จึงไม่มีลักษณะที่เป็นกฎตายตัวและยังสามารถปรับเปลี่ยนแก้ไขได้ เช่น กฎหมายของรัฐ ที่มีการแก้ไขอยู่เป็นประจำ หรือแม้แต่พระวินัยบัญญัติของพระภิกษุสงฆ์ในพุทธศาสนา ก็มีพระพุทโธวาทที่ตรัสให้สามารถปรับปรุงแก้ไขสิกขาบทเล็กน้อยได้เช่นกัน หากแต่ไม่นิยมที่จะกระทำกันในหมู่พุทธบริษัทในสายเถรวาทเท่านั้น อย่างไรก็ตาม ในทรรสนะของพุทธศาสนาเถรวาท กฎศีลธรรมทางสังคมที่ได้บัญญัติขึ้นนั้น ก็จะต้องสอดคล้องกับกฎแห่งศีลธรรมหรือกฎแห่งกรรมตามธรรมชาติด้วย หมายความว่า เมื่อปฏิบัติผิดกฎศีลธรรมทางสังคมก็จะได้รับโทษทางสังคม และก็ต้องรับโทษตามกฎธรรมชาติอีกด้วย เช่น กฎแห่งกรรมทางสังคมให้โทษคือการติดคุกในเวลาที่ได้กระทำผิดกฎหมาย แต่กฎแห่งกรรมตามธรรมชาติให้โทษคือการรับทุกข์ในนรก เป็นต้น

ตามทรรสนะของพุทธศาสนา คุณค่าหรือกฎศีลธรรมจึงมี 2 ระดับ คือกฎศีลธรรมทางสังคมและกฎศีลธรรมตามธรรมชาติ โดยกฎศีลธรรมหรือกฎแห่งกรรมตามธรรมชาตินั้น เป็นกฎที่ตายตัว คือบุคคลทำกรรมเช่นใดก็ย่อมจะได้รับผลเช่นนั้น ส่วนกฎศีลธรรมหรือกฎแห่งกรรมทางสังคมนั้น ถือเป็นกฎระเบียบที่สร้างขึ้นเพื่อใช้ในการกำหนดควบคุมเกี่ยวกับความประพฤติของคนที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าชีวิตและสังคม เป็นสิ่งที่จะต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขหรือปัจจัยแวดล้อมของสังคมนั้น ๆ เป็นกฎที่ยืดหยุ่นและสามารถปรับปรุงแก้ไขเพื่อความเหมาะสมได้ ซึ่งตามทรรสนะของพุทธศาสนาถือว่า กฎศีลธรรมหรือกฎแห่งกรรมระดับสังคมนี้นั้น กับทรรสะของคิอี่ ที่มีความเชื่อว่า คุณค่าเป็นสิ่งสัมพัทธ์ เป็นสิ่งที่ต้องขึ้นอยู่กับบุคคลและสังคมแวดล้อม สามารถที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมของสังคมนั้น ๆ ได้ เป็นทรรสนะซึ่งไม่น่าจะขัดแย้งกัน เพราะว่า ถึงแม้พุทธศาสนาจะยอมรับในเบื้องต้นว่า คุณค่าเกิดจากการตัดสินใจกระทำของปัจเจกบุคคล หรือจากการมีเจตนาตั้งใจกระทำกรรมของแต่ละบุคคล ซึ่งเป็นการมองในระดับกฎศีลธรรมหรือคุณค่าทางสังคม แต่ในระดับที่เป็นกฎธรรมชาติ คุณค่าในทรรสนะของพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่มิได้อยู่โดยความเป็นกฎที่ตายตัว ไม่ใช่เป็นเพียงสิ่งสัมพัทธ์ที่เปลี่ยนแปลงไปตามปัจจัยและเงื่อนไขทางสังคมนั้น คุณค่าในลักษณะดังกล่าวนี้ จะต้องสัมพันธ์สอดคล้องตามกฎธรรมชาติ ซึ่งถือว่าคุณค่าหรือการกระทำที่ก่อให้เกิดผลดีและชั่วนั้นมีเนื้อหาที่แน่นอนตายตัวไม่เปลี่ยนแปลง หมายความว่า ความดีความชั่ว ก็ต้องเป็นความดีความชั่วเสมอไป เช่นการฆ่าและการเบียดเบียนชีวิตผู้อื่น ก็ต้องเป็นความชั่วเสมอไป แต่จะมีเงื่อนไขหรือปัจจัยประกอบที่มากขึ้นน้อยแตกต่างกันไป ในขณะที่คิอี่มีความเห็นว่าคุณค่าไม่มีเนื้อหาที่แน่นอนตายตัว แต่เป็นไปตามเงื่อนไขแห่งประสบการณ์ของมนุษย์และสังคมส่วนรวมเท่านั้น คือถ้าสังคมตัดสินว่าดีก็ดี ถ้าสังคมว่าไม่ดีก็ต้องว่าตามสังคม เพราะฉะนั้น การฆ่าและเบียดเบียนชีวิตผู้อื่น อาจจะเป็นสิ่งที่ดีกับบางสังคมและบางสถานการณ์ หรืออาจเป็นสิ่งไม่ดีกับ

บางสังคมหรือบางสถานการณ์ก็ได้ ซึ่งทรรศนะดังกล่าวนี้ ถือเป็นความแตกต่างที่ชัดเจนระหว่างพุทธศาสนากับคิ่วอี้

จึงกล่าวได้ว่า พุทธศาสนากับคิ่วอี้น่าจะมีทรรศนะที่ตรงกันในเรื่องนี้ ในประเด็นเกี่ยวกับหลักเกณฑ์ในการตัดสินคุณค่า ในความหมายที่เป็นการมุ่งเน้นประโยชน์และความสุขเพื่อตนเองและสังคมส่วนรวมเป็นเกณฑ์ หากแต่ไม่ใช่เกณฑ์เพียงอย่างเดียวที่พุทธศาสนาใช้ ถึงแม้ว่าพุทธศาสนาจะมองประโยชน์เป็นเกณฑ์ในการพิจารณาตัดสินคุณค่าทางศีลธรรม แต่ก็ไม่ใช่เกณฑ์ทั้งหมดที่ใช้ในการพิจารณา โดยพุทธศาสนาได้ยึดหลักความมีเจตนาจงใจ ซึ่งสอดคล้องกับกฎทางศีลธรรมหรือกฎแห่งกรรมตามธรรมชาติ การใช้มนโชนธรรมสำนึก คือสำนึกเกี่ยวกับความถูกต้องชอบธรรมภายในใจ หรือสำนึกในความกุศลหรืออกุศล ตลอดจนการพิจารณาจากปัจจัยแวดล้อม คือพิจารณาว่าเป็นที่ดำเนินคดีของบัณฑิตหรือบรรดาผู้รู้ทั้งหลายหรือไม่ ในขณะที่เกณฑ์พิจารณาของคิ่วอี้คือการใช้เสรีภาพส่วนตัวและความเห็นของสังคม ซึ่งเป็นความเห็นที่ผ่านการไตร่ตรองดีแล้วของสังคมส่วนรวม และจะต้องรับผิดชอบต่อผลของการกระทำร่วมกันนั้น โดยมุ่งประโยชน์ส่วนรวมเป็นหลักสำคัญ ซึ่งความเชื่อดังกล่าวนี้ น่าจะเป็นผลสืบเนื่องมาจากการยึดถือในหลักแห่งการปฏิสัมพันธ์หรือหลักอันตรกิริยา และหลักความต่อเนื่องของประสบการณ์ ซึ่งเป็นแนวความคิดที่เชื่อถือว่า คุณค่าไม่มีลักษณะที่เป็นกฎตายตัวหรือมีเนื้อหาที่สมบูรณ์สูงสุด แต่มีลักษณะเป็นสัมพัทธ์ คือเกิดจากการมีปฏิสัมพันธ์กันระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมเท่านั้น

จากการศึกษาวิเคราะห์ถึงหลักปรัชญาพื้นฐาน ทั้งในทรรศนะของพุทธศาสนาและคิ่วอี้ ในประเด็นที่สำคัญ ดังที่ได้นำเสนอมานั้น พอจะสรุปได้ถึงความแตกต่างระหว่างแนวความคิดของพุทธศาสนากับคิ่วอี้ได้ว่า หลักปรัชญาพื้นฐานของพุทธศาสนาแตกต่างกับคิ่วอี้ เพราะเชื่อถือในหลักความเป็นจริงที่สัมบูรณ์ เป็นสัจธรรมที่ไม่เปลี่ยนแปลง และเป็นนิจนิรันดร์ ซึ่งส่งผลให้ความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของความรู้และคุณค่าในระดับสูงสุด คือระดับโลกุตตรปัญญา ก็มีลักษณะเดียวกันส่วนคิ่วอี้ เชื่อในหลักความเป็นจริง ความรู้ และคุณค่าโดยความเป็นสัมพัทธ์ เปลี่ยนแปลงได้และไม่คงที่เป็นนิจนิรันดร์ แต่ดำเนินไปตามเงื่อนไขของชีวิตและสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ ซึ่งกล่าวได้ว่า หลักปรัชญาพื้นฐานของพุทธศาสนากับคิ่วอี้ นั้น แตกต่างกันในระดับสมมติสัจจะหรือระดับโลกุตตรปัญญา แต่มีความเห็นที่ตรงกันอยู่บ้างในระดับปรมัตถสัจจะหรือชั้นโลกิยปัญญา ซึ่งเชื่อถือว่า ความเป็นจริงเป็นสัมพัทธ์ และเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขของชีวิตและสภาพสังคมแวดล้อม ซึ่งจากทรรศนะที่แตกต่างและสอดคล้องกันดังกล่าวมานั้น ได้นำไปสู่แนวทางในการจัดการศึกษาตามทรรศนะของพุทธศาสนาและคิ่วอี้ ด้วยวิธีการที่แตกต่างหรือสอดคล้องกันอย่างไรบ้างนั้น ดังจะได้พิจารณา ต่อไปนี้

4.2 ทรรศนะเกี่ยวกับหลักปรัชญาการศึกษา

4.2.1 หลักการศึกษา

จากทรรศนะเกี่ยวกับปรัชญาพื้นฐานของพุทธศาสนาที่มองว่า สัจธรรมหรือความเป็นจริง ความรู้ และคุณค่า เป็นสิ่งที่สมบูรณ์ด้วยตัว พุทธศาสนาจึงมองว่า การศึกษาคือการพัฒนาคุณภาพของชีวิตไปสู่ความสมบูรณ์สูงสุด โดยมีลักษณะเป็นกระบวนการพัฒนาอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต ซึ่งพุทธศาสนาได้เรียกบุคคลผู้ยังต้องอยู่ในกระบวนการพัฒนาเช่นนี้ว่า “เสขบุคคล” และการศึกษายังมีลักษณะที่เป็นการส่งเสริมความเจริญงอกงามให้ยิ่งขึ้นเป็นลำดับขั้นตอน เพราะฉะนั้น การศึกษาตามแนวทางนี้ จะสิ้นสุดเมื่อบุคคลสามารถพัฒนาตนเองตามกระบวนการได้อย่างบริบูรณ์ไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์สูงสุดนั้นได้ จึงชื่อว่าเป็นบุคคลผู้จบการศึกษาโดยบริบูรณ์ และเป็นผู้ไม่ต้องศึกษาอีกต่อไป หรือเรียกว่า “อเสขบุคคล” นั่นเอง

ในขณะเดียวกัน การศึกษาตามทรรศนะของคิ่วอี้ ก็มีลักษณะเป็นกระบวนการพัฒนาไปสู่ความเจริญงอกงามของชีวิตทั้งในด้านร่างกาย สังคม สติปัญญา และศีลธรรมอย่างต่อเนื่อง โดยผ่านประสบการณ์ของมนุษย์ เพราะฉะนั้น การศึกษาจึงเป็นการจัดสรรประสบการณ์ที่เหมาะสมต่อการเรียนรู้เพื่อส่งเสริมความเจริญงอกงามแก่ชีวิตและสังคมอย่างต่อเนื่องและไม่สิ้นสุด หรือเป็นประสบการณ์เชิงสร้างสรรค์ คือประสบการณ์ที่เกิดจากกระบวนการสืบค้นทดลองตามวิธีการแห่งวิทยาศาสตร์ ได้แก่ ประสบการณ์เชิงบวกที่จะนำไปสู่ความเจริญงอกงามที่ยิ่ง ๆ ขึ้น และสามารถที่จะเชื่อมโยงและสนับสนุนประสบการณ์อื่นต่อไปอีกไม่สิ้นสุด ด้วยเหตุนี้ หลักการศึกษาของคิ่วอี้จึงมีลักษณะที่ต่อเนื่องไม่สิ้นสุดและไม่คงที่ตายตัว ซึ่งจะเปลี่ยนแปลงไปตามประสบการณ์ของมนุษย์ และเงื่อนไขแวดล้อมทางสังคมนั้น ๆ จึงไม่สามารถที่จะกำหนดหลักการ วิธีการ และจุดมุ่งหมายที่ตายตัวไว้ได้ เพราะฉะนั้น คำจำกัดความเกี่ยวกับการศึกษาของคิ่วอี้ จึงได้แก่กระบวนการสร้างสรรค์หรือจัดสรรประสบการณ์ขึ้นใหม่ ซึ่งเป็นกระบวนการต่อเนื่องและไม่สิ้นสุด โดยกระบวนการทางการศึกษาดังกล่าวนี้นี้ จะต้องไม่เป็นการกำหนดเป้าหมายที่ตายตัวไว้ แต่ให้ดำเนินไปตามเงื่อนไขหรือความจำเป็นของชีวิตและสังคม ก็ต้องคำนึงถึงความจำเป็นหรือความสามารถในการแก้ไขปัญหาในแต่ละสถานการณ์ซึ่งเกิดขึ้นกับชีวิตและสังคมนั้น ๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

อย่างไรก็ตาม มีประเด็นที่น่าศึกษาวิเคราะห์อยู่ว่า คำว่า “ประสบการณ์” ซึ่งเป็นหลักสำคัญอย่างยิ่งต่อหลักการศึกษาคือคิ่วอี้ กับประสบการณ์ในความหมายของพุทธศาสนานั้น น่าจะมีนัยที่แตกต่างกัน เนื่องจากพื้นฐานความคิดเกี่ยวกับความเป็นจริงของคิ่วอี้ นั่นคือประสบการณ์ของมนุษย์ ซึ่งเป็นกระบวนการทดลองเพื่อให้เกิดความรู้เกี่ยวกับความเป็นจริง โดยวิธีการแบบประจักษ์ด้วยประสาทสัมผัสของมนุษย์เอง โดยไม่อิงอาศัยกับโลกแห่งจิตหรือพลังอำนาจอื่นใด นอกจากสิ่งที่ประสบการณ์ของมนุษย์สามารถเข้าถึงได้ภายในโลกแห่งธรรมชาติ หรือโลกแห่งความเป็นจริงใน

ชีวิตของมนุษย์ กล่าวคือเป็นโลกแห่งสสารวัตถุที่สามารถสัมผัสจับต้องได้ ถึงแม้ควิธีจะได้กล่าวถึงประสบการณ์ ซึ่งครอบคลุมไปถึงธรรมชาติเกี่ยวกับความรู้สึกนึกคิดทางด้านจิตใจและสติปัญญาไว้ ก็มีความมุ่งหมายไปในด้านความสามารถในการคิดใคร่ครวญ และการเชื่อมโยงผลการกระทำไปสู่เป้าหมายในอนาคตได้ ซึ่งน่าจะกล่าวได้ว่า ประสบการณ์ตามความมุ่งหมายของควิธีนั้น ได้แก่ ประสบการณ์ซึ่งเกิดขึ้นจากการค้นคว้าทดลอง ภายในขอบเขตแห่งประสาทสัมผัสของมนุษย์ โดยใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์เป็นเครื่องมือตรวจสอบและทดลอง ขณะที่ประสบการณ์ในขอบเขตและความหมายของพุทธศาสนา ครอบคลุมไปถึงประสบการณ์เหนือประสาทสัมผัสธรรมดาของมนุษย์ ได้แก่ ประสบการณ์ทางจิต ซึ่งเกิดขึ้นจากการฝึกอบรมสมาธิและเจริญปัญญาภาวนา เพราะฉะนั้น ประสบการณ์ในความหมายของควิธี จึงรวมประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสทั้ง 5 ในความหมายของพุทธศาสนาเข้าไว้ด้วย แต่ไม่รวมถึงประสบการณ์ทางจิต ซึ่งเป็นผลอันเกิดจากการฝึกฝนอบรมจิตและปัญญาตามหลักไตรสิกขาของพุทธศาสนาแต่อย่างใด

อนึ่ง หลักการศึกษาตามความมุ่งหมายของควิธีนั้น ได้แก่ พัฒนาการ หรือความเจริญงอกงามของชีวิตและสังคม หมายถึง กระบวนการสร้างสรรค์ประสบการณ์ใหม่ ที่เป็นไปเพื่อความเจริญงอกงามแก่ชีวิตและสังคมส่วนรวม หรือเพื่อประโยชน์สุขแก่ตนเองและส่วนรวม ตามแนวทางแห่งความร่วมมือร่วมใจแบบสังคมนิยมประชาธิปไตย และจะต้องไม่ใช่เป็นการพัฒนาที่ปราศจากความต่อเนื่อง หรือเพื่อนำไปสู่เป้าหมายชีวิตที่กำหนดไว้แน่นอนตายตัว เช่น การพัฒนาที่เป็นการเตรียมชีวิตสู่ความเป็นผู้ใหญ่ และการพัฒนาตนเองไปสู่เป้าหมายคือความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ หรือเพื่อนำเป้าหมายคือชีวิตในโลกแห่งอุดมคติ เป็นต้น ซึ่งเป็นแนวความคิดตามหลักการศึกษาแบบเดิม รวมไปถึงหลักการศึกษาของพุทธศาสนาด้วย

ประเด็นที่น่าวิเคราะห์ก็คือ ทรรศนะทางการศึกษาของควิธีดังกล่าวมานั้น มีลักษณะที่ค่อนข้างจะเป็นการเน้นความสำคัญต่อพัฒนาการ หรือความเจริญงอกงามในด้านชีวิตและสังคม ในปัจจุบัน หมายความว่า การศึกษานั้น ก็เพื่อการจัดระเบียบและเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมไปสู่สังคมแห่งประชาธิปไตยที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้น แต่ถ้าหากว่าความเจริญงอกงามนั้น เป็นพัฒนาการที่ส่งเสริมการต่อสู้แข่งขันเพื่อประโยชน์ของตนเองและสังคม เพื่อการยึดมั่นถือมั่นในสิ่งเสพบริโภคนิยม หรือแม้แต่การสร้างทัศนคติ ค่านิยม ตลอดจนวัฒนธรรมประเพณีของสังคม ซึ่งอาจเป็นสาเหตุให้ละเลยหรือแม้กระทั่งสูญเสียคุณค่าทางจริยธรรม อันเป็นเครื่องมือสำคัญในการพัฒนาคุณค่าภายในของมนุษย์ และใช้เป็นหลักปฏิบัติในการดำเนินชีวิตเพื่อความดีงาม เพราะการศึกษาตามทรรศนะของควิธีนั้น ไม่ได้กำหนดหลักจริยธรรม หรือหลักเกณฑ์ที่เกี่ยวกับคุณค่าและกฎระเบียบวินัยไว้ตายตัว เนื่องจากจะเป็นการปฏิบัติที่ขัดแย้งต่อหลักปรัชญาสำคัญที่ได้ยึดถืออยู่ ได้แก่ หลักอันตรกิริยา (Interaction) และหลักแห่งความต่อเนื่องของประสบการณ์ (Continuity of Experience) โดยได้กำหนดให้เรื่องคุณค่าเป็นไปตามการตัดสินใจของปัจเจกบุคคล บนพื้นฐานความเหมาะสมของสังคมส่วนรวม ซึ่ง

น่าจะเป็นเรื่องที่ยากต่อการเสริมสร้างจริยธรรมให้เกิดขึ้นได้ เนื่องจากวุฒิภาวะที่ยังไม่สมบูรณ์พอของผู้เรียนหรือเด็ก ที่จะทำการตัดสินใจทางจริยธรรมได้อย่างถูกต้องเหมาะสมด้วยตนเอง ในขณะที่พุทธศาสนากลับมองคุณค่าทางจริยธรรมเป็นสิ่งสัมบูรณ์และเป็นสิ่งที่แน่นอนตายตัว พร้อมทั้งได้เน้นย้ำความสำคัญเกี่ยวกับความประพฤติและระเบียบวินัยที่ถูกต้องดีงาม ว่าเป็นปัจจัยพื้นฐานแห่งการพัฒนามนุษย์และพื้นฐานการศึกษาทุกระดับชั้น ซึ่งส่งผลให้กระบวนการพัฒนาการศึกษาของพุทธศาสนา เน้นการปลูกฝังคุณธรรม ระเบียบวินัย และความประพฤติที่ถูกต้องดีงามไว้

จากทรรศนะพื้นฐานทางปรัชญาที่แตกต่างกัน ส่งผลให้ปรัชญาการศึกษาแตกต่างกัน ซึ่งสาเหตุที่เป็นข้อแตกต่างนั้น เนื่องมาจากการที่พุทธศาสนาองธรรมชาติของมนุษย์ที่ต่างออกไป โดยเชื่อว่า จิตใจนั้นมีความสำคัญมากกว่าร่างกาย เพราะถ้าสภาวะจิตใจของคนเราดีหรือชั่ว ก็ย่อมส่งผลออกมาทางพฤติกรรมในทางที่ดีหรือชั่วตามไปด้วย เพราะฉะนั้น การศึกษาที่เน้นเรื่องระเบียบวินัย จึงถือเป็นสิ่งจำเป็นตามหลักการศึกษาศาสตร์ของพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นเครื่องมือในการจัดการพฤติกรรมต่าง ๆ ที่จะถูกแสดงออกมาทางกายและวาจา ให้เกิดความถูกต้องและเหมาะสมดีงาม เพราะฉะนั้น หลักการศึกษาของพุทธศาสนา จึงเน้นการศึกษาที่ส่งเสริมให้ผู้เรียนเกิดความสมบูรณ์ทั้งวิชา คือความรู้ความสามารถด้านวิชาการ รวมไปถึงความรู้เพื่อประโยชน์ในการดำรงชีวิต และทั้งจรณะ คือแบบอย่างความประพฤติที่ถูกต้องดีงาม ซึ่งถือเป็นคุณลักษณะของผู้ได้รับการศึกษาตามหลักของพุทธศาสนา ที่เป็นผลจากการพัฒนาร่างกาย (อินทรีย์หรือประสาทสัมผัส) จิตใจ และปัญญา ตามกระบวนการแห่งไตรสิกขาหรืออริยมรรคโดยสมบูรณ์

อนึ่ง พุทธศาสนา มิได้ยอมรับบ่อเกิดแห่งประสบการณ์และความรู้อยู่แค่ขอบเขตของประสาทสัมผัส และไม่ได้พอใจในวิธีการเข้าถึงความรู้ ซึ่งจำกัดขอบเขตอยู่แค่วิธีการทางความคิดและการทดลองตามแนวทางแห่งวิทยาศาสตร์ ที่ยอมรับเฉพาะความรู้ซึ่งเกิดขึ้นจากการทดลองด้วยประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสเท่านั้น ขอบข่ายความรู้และประสบการณ์ของพุทธศาสนาจึงขยายกว้างขวางมากยิ่งขึ้น ซึ่งส่งผลให้พื้นที่ของการศึกษาและการพัฒนามนุษย์ได้ขยายกว้างตามไปด้วย เพราะฉะนั้น การศึกษาของพุทธศาสนา จึงได้ขยายจากการพัฒนาด้านชีวิตสังคมที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับเรื่องวัตถุและการยึดถือในความเป็นตัวตน ไปสู่การพัฒนาชีวิตที่สมบูรณ์สูงสุด ซึ่งเป็นสถานะที่ละเอียดและลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น จนถึงประโยชน์สุขที่มีคุณค่าและความยั่งยืนมากกว่าประโยชน์สุขในระดับชีวิตและสังคม ซึ่งมุ่งเน้นที่การสร้างสรรค์ การแสวงหา และการยึดมั่นถือมั่น อันเป็นต้นเหตุของปัญหาหรือความทุกข์ทั้งปวงที่เกิดขึ้น และถึงแม้ว่า วิธีการทางวิทยาศาสตร์จะถูกรับยอมรับว่าเป็นวิธีเข้าถึงความจริงที่มีประสิทธิภาพก็ตาม แต่ถ้าไม่ได้ใช้เพื่อการดับทุกข์ภายในจิตใจ ก็ถือว่าเป็นการแก้ปัญหาปลายเหตุที่ไม่ตรงจุด ซึ่งน่าจะถือเป็นความแตกต่างกับหลักการของพุทธศาสนา ที่มุ่งเน้นการศึกษาและการพัฒนาเพื่อบรรลุถึงประโยชน์อย่างสูงสุดคือความเป็นอิสระ และความปลอดโปร่งจากปัญหาหรือความทุกข์เป็นประการสำคัญ ถึงแม้ว่าวิธีนี้จะกล่าวได้ว่า ประสบการณ์และความมองอกงาม

นั้นจะต้องเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่องและไม่สิ้นสุด ก็จะต้องเป็นความก้าวหน้าที่เปิดโอกาสให้มีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา แต่ก็คงไม่ยอมรับประสบการณ์ขั้นเหนือประสาทสัมผัสในพุทธศาสนา เพราะข้อจำกัดจากวิธีการทางวิทยาศาสตร์ของคิ้วอนั้น สามารถยอมรับเฉพาะความรู้ที่ได้จากการทดลองด้วยประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสเท่านั้น

อย่างไรก็ตาม หลักปรัชญาการศึกษาของคิ้วอนี้ ก็มุ่งเน้นการพัฒนามนุษย์ให้ครบทุกด้าน ทั้งในด้านร่างกาย สังคม อารมณ์ และสติปัญญา เช่นเดียวกับพุทธศาสนา ที่เน้นกระบวนการพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ คือ การศึกษาตามหลักไตรสิกขา ซึ่งเป็นระบบการศึกษาที่ส่งเสริมการพัฒนาหรือความเจริญองงามแห่งความเป็นมนุษย์ครบทุกด้าน ทั้งในด้านร่างกาย สังคม จิตใจ และสติปัญญา หรือตามแนวทางแห่งภาวนา 4 คือ กายภาวนา ศิลภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา ซึ่งถือเป็นการศึกษาวิชาความรู้ระดับโลกุตระปัญญา ที่มุ่งเน้นประโยชน์สุขอย่างสูงสุดคืออิสรภาพ ทั้งภายนอกและภายในที่บูรณ์และยั่งยืน แต่มีประเด็นซึ่งควรวิเคราะห์ห้อยู่ว่า ถึงแนวทางการพัฒนา อาจจะตรงกัน แต่เมื่อพิจารณาโดยละเอียดถึงความเชื่อพื้นฐานเกี่ยวกับจิตใจและสติปัญญา ตามความหมายของคิ้วอนี้กับพุทธศาสนาแล้วไม่น่าจะเป็นเช่นนั้น เนื่องจากจิตตามทฤษฎีของคิ้วอนี้ โดยธรรมชาติ ก็คือส่วนประกอบทางสสารที่มีลักษณะพิเศษอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้มนุษย์มีความรู้สึกนึกคิด มีจินตนาการ ตลอดจนถึงความสามารถในการคิดไตร่ตรองถึงผล ส่วนจิตในทฤษฎีของพุทธศาสนา ได้แก่ สิ่งที่ทำหน้าที่เป็นตัวรู้ ซึ่งเป็นสิ่งนามธรรมที่ไม่ใช่ส่วนเดียวกันกับร่างกาย แต่ทำหน้าที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน โดยทำหน้าที่รับอารมณ์ และพิจารณาปรุงแต่งไปตามอำนาจของวิชา และปัญญา จิตจึงเป็นสิ่งที่จะต้องอบรมพัฒนาให้เกิดอิสรภาพและความสมบูรณ์มั่นคง ที่พร้อมใช้งานด้านปัญญาในการดำเนินชีวิต ตลอดจนเพื่อการขัดเกลาและทำลายกิเลสอาสวะที่อยู่ภายในจิตใจ ในขณะเดียวกัน สติปัญญาในความมุ่งหมายของคิ้วอนี้ คือความสามารถในการคิดใคร่ครวญอย่างมีระบบ รวมไปถึงความสามารถในการเชื่อมโยงประสบการณ์ไปสู่เป้าหมายในอนาคตได้ หมายถึงความสามารถในการใช้สติปัญญาเพื่อการปรับปรุงแก้ไขวิถีชีวิตความเป็นอยู่ และสภาพทางสังคมให้ดียิ่งขึ้น ซึ่งแตกต่างจากปัญญาที่ทำหน้าที่รู้แจ้งและเข้าใจชีวิตและสิ่งแวดล้อมตามความเป็นจริงของธรรมชาติ ซึ่งมีเป้าหมายเพื่อการลดละความยึดถือในตัวคนและเข้าถึงความสมบูรณ์ ปลอดภัยจากปัญหาหรือความทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง

4.2.2 จุดมุ่งหมายการศึกษา

ด้านจุดมุ่งหมายหรือเป้าหมายของการศึกษานั้น สืบเนื่องจากหลักปรัชญาพื้นฐานของพุทธศาสนาและคิ้วอนี้มีความแตกต่างและคล้ายคลึงกันอยู่หลายประเด็น ดังนั้น จึงส่งผลให้ทฤษฎีเกี่ยวกับเป้าหมายของการศึกษา มีทั้งด้านที่แตกต่างและด้านที่เหมือนกันด้วย ถึงแม้คิ้วอนี้จะปฏิเสธอยู่เสมอว่า การศึกษาไม่มีเป้าหมายที่ถูกระบุไว้แน่นอนตายตัว เพราะเป้าหมายกับตัวการศึกษานั้น

เป็นสิ่งเดียวกันและไม่สามารถแยกออกจากกันได้ มีลักษณะเป็นกระบวนการหรือความสัมพันธ์กันระหว่างวิธีการ เป้าหมาย และตัวผู้เรียน ซึ่งถ้าจะเรียกว่าเป็นเป้าหมาย ก็เป็นเพียงเป้าหมายที่บรรลุถึงเมื่อกระบวนการหนึ่ง ๆ แห่งประสบการณ์เสร็จสิ้นลง ซึ่งเรียกว่า “เป้าหมายเฉพาะกิจกรรม หรือเป้าหมายในกิจกรรม” ดังนั้น เมื่อพิจารณาจากกระบวนการทางการศึกษาตามหลักปรัชญาการศึกษาของคิวอี้แล้ว เป้าหมายของการศึกษา ก็คือความเจริญงอกงามหรือพัฒนาการของชีวิตและสังคม ซึ่งส่งเสริมความเจริญงอกงามครบทุกส่วน ทั้งร่างกาย สังคม และสติปัญญา กล่าวคือ ประสบการณ์หรือกระบวนการของการศึกษา ได้สร้างพัฒนาการและความเจริญงอกงามให้แก่ชีวิตและสังคม ในลักษณะที่ต่อเนื่องเป็นเหตุและผลต่อกันไม่สิ้นสุดตราบเท่าที่ชีวิตยังคงดำเนินอยู่ ดังนั้น เป้าหมายของการศึกษา อันหมายถึงประสบการณ์ ความรู้ พัฒนาการ และความเจริญงอกงาม เป็นต้น จึงมีความสำคัญในฐานะเป็นเครื่องมือหรือวิธีการในการสร้างสรรค์ประสบการณ์ พัฒนาการ และความเจริญงอกงามด้านอื่น ๆ ของชีวิตและสังคม ซึ่งจะเป็นกิจกรรมต่อเนื่องกันไปโดยไม่มีจุดสิ้นสุด โดยแนวทางดังกล่าวนี้ คนในอุดมคติหรือตามเป้าหมายการศึกษาในทฤษฎีของคิวอี้ จึงเป็นผู้ที่ได้รับการพัฒนาครบทุกด้าน ทั้งร่างกาย สังคม อารมณ์ และสติปัญญา กล่าวคือ เป็นผู้ที่มีสุขภาพดี มีความสามารถปรับตัวเข้ากับสังคมได้ดี มีวุฒิภาวะทางอารมณ์ และมีสติปัญญาที่จะสามารถแก้ไขหรือจัดการกับปัญหาชีวิตและสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ส่วนด้านสังคมในอุดมคตินั้น จะต้องเป็นสังคมอุดมปัญญา หมายถึงความก้าวหน้าทางความคิดและความร่วมมือ เน้นการส่งเสริมในเรื่องสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาค กล่าวคือ เป็นสังคมแห่งประชาธิปไตยที่เต็มรูปแบบนั่นเอง

ในทฤษฎีของพุทธศาสนา ก็มีความเห็นที่ตรงกันในประเด็นที่ว่า เป้าหมายการศึกษา ก็เพื่อความความเจริญงอกงามครอบคลุมพัฒนาการในทุก ๆ ด้านของมนุษย์ ซึ่งถือเป็นเรื่องเดียวกันกับเป้าหมายของชีวิต และมุ่งหมายถึงความสมบูรณ์พร้อมแห่งอิสรภาพทั้งภายนอกและภายในของมนุษย์ โดยอิสรภาพภายนอกนั้น หมายถึงความเป็นอิสระจากอำนาจครอบงำของปัจจัยแวดล้อมภายนอก ได้แก่ ปัจจัยพื้นฐานของชีวิตและปัจจัยแวดล้อมทางสังคมซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องของวัตถุ ส่วนอิสรภาพภายในนั้น มุ่งถึงความ เป็นอิสระจากอำนาจครอบงำของปัจจัยภายใน ได้แก่ อำนาจของกิเลสเครื่องเศร้าหมองซึ่งเป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับชีวิตภายในคือจิตใจ เพราะฉะนั้น มนุษย์ตามเป้าหมายการศึกษาของพุทธศาสนา จึงมุ่งหมายถึงบุคคลที่บรรลุถึงความมีอิสรภาพสูงสุด คือผู้ที่สามารถดำรงตนให้อยู่พ้นจากอำนาจของการครอบงำจากปัจจัยแวดล้อมภายนอกและภายในได้

ประเด็นที่ควรศึกษาวิเคราะห์ และถือเป็นประเด็นแห่งความแตกต่างระหว่างทฤษฎีของพุทธศาสนากับคิวอี้ ก็คือประเด็นเกี่ยวกับความเจริญงอกงามและพัฒนาการ ซึ่งตามความหมายของคิวอี้ นั้น มุ่งถึงความเจริญงอกงามในด้านชีวิตสังคมเป็นหลัก เพราะเกี่ยวข้องกับเรื่องพัฒนาการและการสร้างสรรค์ความเจริญก้าวหน้าหรือความเป็นอยู่ที่ดีต่อชีวิตและสังคม ซึ่งเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับความเจริญก้าวหน้าของชีวิตด้านวัตถุหรือสิ่งเสพบริโภคเป็นส่วนใหญ่ ถึงแม้ว่าคิวอี้จะกล่าวถึง

เรื่องของจิตใจและสติปัญญาไว้ด้วย แต่ก็ควรจะทำความเข้าใจว่า จิตใจและสติปัญญาในความหมายของคตินั้น ก็คือกระบวนการใช้ความคิดและความสามารถในการใช้ความคิดเพื่อแก้ไขปัญหา ซึ่งเรียกว่าความมีสติปัญญา ดังนั้น สติปัญญาจึงหมายถึงความสามารถมองเห็นและกำหนดเป้าหมายในอนาคตได้ กล่าวอีกนัยหนึ่ง สติปัญญานั้นคือความสามารถในการจัดสรรเงื่อนไขในปัจจุบันเพื่อไปสู่จุดหมายในอนาคต รวมไปถึงความสามารถในการเปลี่ยนแปลงชีวิตและสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ให้เจริญก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป ส่วนความเจริญงอกงามทางด้านสังคมนั้น มีจุดมุ่งหมายสำคัญคือการจัดสร้างสังคมแห่งความดีงามตามแบบประชาธิปไตย ซึ่งจะนำไปสู่ประโยชน์สุขแก่ชีวิตในด้านปัจจัยพื้นฐานและปัจจัยแวดล้อมทางสังคม เช่น เกียรติยศ ใฝ่ดี สวัสดิภาพและความมั่นคงของชีวิต เป็นต้น ซึ่งก็ยังเป็นเรื่องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ระดับสังคมวัฒนธรรมและบริบทนิยม โดยยึดถือความเจริญงอกงามหรือประโยชน์สุขของชีวิตระดับพื้นฐานทั่วไปเป็นเป้าหมายอยู่นั่นเอง

ตรงกันข้ามกับทฤษฎีของพุทธศาสนา ที่มีความเชื่อว่าจิตใจนั้นเป็นกระบวนการรับรู้สภาพแวดล้อมภายนอก และกระบวนการสร้างเสริมคุณภาพภายในหรือความสมบูรณ์พร้อมแห่งคุณธรรมความดีงามให้เกิดขึ้นภายใน ส่วนปัญญานั้น หมายถึงคุณภาพจิตซึ่งเป็นตัวความรู้ที่ได้รับการอบรมพัฒนาดีแล้วในระดับต่าง ๆ โดยในระดับพื้นฐาน ปัญญา (สัมมาทิฏฐิ) หมายถึงความรู้ทั่วรู้และเข้าใจในเรื่องทั่วไป รวมไปถึงรู้ดีรู้ชั่ว ประโยชน์มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น ส่วนในระดับสูงสุดนั้น ปัญญา หมายถึงความรู้แจ้งเพื่อทำลายกิเลสเครื่องเศร้าหมองที่ฝังอยู่ในจิตใจของมนุษย์ให้สูญสิ้นไป เป็นความรู้เพื่อความเป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำทั้งจากภายนอกและภายในขั้นสูงสุด ที่เรียกว่าปัญญาวิมุติ และจากแนวคิดนี้เอง ทำให้เป้าหมายการศึกษาด้านชีวิตและสังคม ซึ่งหมายถึง ความเจริญงอกงามและพัฒนาการเกี่ยวกับชีวิตและสังคมของพุทธศาสนา ได้ครอบคลุมไปถึงพัฒนาการและความเจริญงอกงามทุกด้าน ซึ่งเป็นพัฒนาการและความเจริญงอกงามของชีวิตและสังคมอย่างแท้จริง ดังที่พระธรรมปิฎกได้อธิบายไว้ว่า

“การศึกษาเพื่อความเจริญงอกงามแห่งปัญญาและชีวิตที่แท้ นั้น จะต้องไม่ใช่เป็นการศึกษาเพื่อเพิ่มทุกข์ แต่จะต้องเป็นไปในรูปที่ว่า เพื่อให้การศึกษาเป็นเครื่องมือสำหรับชำระล้างให้ตัวอึดตายไป ให้หมดตัวตนที่สร้างขึ้นมาเป็นปมซ่อนอยู่ในชีวิต ให้เหลือแต่ชีวิตแท้ ๆ เป็นชีวิตที่บริสุทธิ์ มิใช่เป็นการศึกษาที่แสวงหาประโยชน์มาปรนเปรอสนองความต้องการของตัวตน แต่ให้เป็นการศึกษาเพื่อประโยชน์แก่ชีวิต การศึกษาที่ควรประสงค์ จึงควรจะเป็นการศึกษาเพื่อค้นหาตัวปัญญาบริสุทธิ์ ความเจริญงอกงามภายในจิตใจ ได้แก่ ความเจริญงอกงามของปัญญา และคุณธรรมต่าง ๆ เพื่อการดำเนินชีวิตที่ดีและเกิดความเจริญงอกงาม โดยเริ่มจากการมีภายในที่ดี และการดำเนินชีวิตที่ดีแล้ว ก็จะทำให้เราสามารถเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมทั้งในส่วนสังคมและสิ่งแวดล้อม ตามธรรมชาติอย่างได้ผลดี เป็นการเกี่ยวข้องที่บริสุทธิ์ เพื่อชีวิต

ที่มีผลประโยชน์ร่วมกัน ซึ่งเรียกว่า เป็นการศึกษาเพื่อชีวิต สังคม และธรรมชาติอย่างแท้จริง¹

กล่าวได้ว่า เป้าหมายการศึกษาของคิ้วี่ น่าจะมีความมุ่งหมายเพียงระดับชีวิตสังคม ถึงแม้คิ้วี่จะกล่าวถึงความรู้สึกนึกคิด ทักษะคติ ค่านิยม และความเชื่อเกี่ยวกับวัฒนธรรมประเพณีของสังคมไว้ด้วยก็ตาม แต่ก็ยังเป็นเพียงส่วนจิตใจที่เกี่ยวข้องกับเรื่องชีวิตสังคมอยู่นั่นเอง ซึ่งอาจจะมองคล้อยลึกลงไปถึงเป้าหมายชีวิตทางการศึกษาของพุทธศาสนาเกี่ยวกับหลักประโยชน์สุขระดับชีวิตสังคมอยู่บ้าง แต่ถ้าพิจารณาให้ลึกถึงรายละเอียดแล้วก็จะเห็นความแตกต่างกัน เพราะว่า แม้พุทธศาสนาจะเน้นความสมบูรณ์พร้อมทั้งในด้านร่างกาย สังคม จิตใจและสติปัญญาเช่นเดียวกัน แต่ก็เป็นการเน้นหนักและให้ความสำคัญต่ออิสระภาพภายในเป็นสิ่งสำคัญกว่า กล่าวคือ เป็นการมุ่งเพื่อขจัดขัดเกลาสภาพจิตใจให้ปลอดภัยจากอำนาจครอบงำของอวิชชา ใช้ปัญญาในการรับรู้และเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ตามธรรมชาติที่มันเป็น จนกระทั่งสามารถทำลายความยึดถือในความคิดตัวตนได้โดยสิ้นเชิง แทนที่จะเป็นการมุ่งพัฒนาหรือปรับปรุงแก้ไขสภาพชีวิตและสังคมภายนอก เพราะฉะนั้น เป้าหมายของพุทธศาสนา จึงถือได้ว่าเป็นวิธีการแก้ปัญหาโดยเริ่มจากต้นเหตุของปัญหาอย่างแท้จริง ซึ่งน่าจะเป็นแนวทางการพัฒนาที่มั่นคงยั่งยืนและแตกต่างจากแนวทางของคิ้วี่อยู่เป็นอันมาก

นอกจากนี้ เมื่อมองในแง่ประโยชน์ เป้าหมายของพุทธศาสนา ได้แก่ หลักประโยชน์ 3 ระดับของชีวิต คือ (1) ทิฏฐธัมมิกัตถะ ประโยชน์ในปัจจุบัน หรือประโยชน์สุขสามัญทั่วไปที่มองเห็นได้ในชาตินี้ ซึ่งเป็นที่ปรารถนาของคนทั่วไป มีทรัพย์สมบัติ เกียรติยศชื่อเสียง และไมตรีเป็นต้น อันสำเร็จได้ด้วยธรรม 4 ประการคือ อุฏฐานสัมปทา ถึงพร้อมด้วยความหมั่น อารักขสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการรักษา กัลยาณมิตรตา ความมีเพื่อนเป็นคนดี และสมชีวิตา การเลี้ยงชีพสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้โดยสุจริต (2) สัมปรายิกัตถะ ประโยชน์ในภายหน้า หรือประโยชน์ระดับที่สูงขึ้น ได้แก่ ความมีจิตใจที่เจริญด้วยคุณธรรมความดี ทำให้ชีวิตมีค่าและเป็นหลักประกันในภายภาคหน้าได้ ซึ่งสำเร็จได้ด้วยธรรม 4 ประการคือ ศรัทธา สติ จาคะ และปัญญา (3) ปรมัตถะประโยชน์อย่างยิ่ง คือพระนิพพาน² อย่างไรก็ตาม เกี่ยวกับเป้าหมายคือหลักประโยชน์สุขนี้ น่าจะเป็นที่ยอมรับได้ของคิ้วี่ เพียงแค่ประโยชน์สุขในระดับชีวิตความเป็นอยู่พื้นฐาน (ทิฏฐธัมมิกัตถะ) เท่านั้น ส่วนในระดับที่สูงขึ้นไปมากกว่านั้นคงไม่ยอมรับ เพราะถือเป็นเรื่องอูคมคติและอยู่พ้นจากขอบเขตการทดลองด้วยประสบการณ์มนุษย์ หรืออาจจะมองว่า การศึกษาไม่จำเป็นต้องทำหน้าที่นี้ แต่ในทรรศนะของพุทธศาสนามองว่า หน้าที่นี้ถือเป็นหน้าที่สำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป้าหมายของชีวิต

¹ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2528), หน้า 137-138.

² พุ. ม. 29/292; พุ. จุ. 33/165.

และการศึกษานั้นเป็นสิ่งเดียวกัน ซึ่งเป้าหมายสูงสุดของชีวิตก็คือความเป็นอิสระหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำจากกิเลสและอวิชชา ซึ่งจะเกิดขึ้นไม่ได้เลยถ้าหากขาดเสียซึ่งการศึกษาอบรมในด้านปัญญาอย่างสมบูรณ์ เพียงแค่ปัญญาในระดับแก้ไขปัญหาในชีวิตและสังคมขั้นพื้นฐานนั้น พุทธศาสนาไม่ถือว่าเป็นแนวทางไปสู่การพัฒนามนุษย์ทางการศึกษาขั้นสูงสุดอย่างแท้จริงได้ トラバิดที่การพัฒนานั้นยังไม่ใช่เป็นการกำจัดอำนาจครอบงำจากกิเลสภายในของมนุษย์ให้สูญสิ้นไปได้ การศึกษานั้นก็ยังไม่ใช่การศึกษาที่แท้จริง และไม่ใช่อการศึกษาเพื่ออิสรภาพที่แท้จริงได้ อนึ่ง พุทธศาสนามีความเชื่อว่า การศึกษา คือกระบวนการพัฒนาทั้งทางร่างกายและจิตใจ ซึ่งในส่วนจิตใจนั้นเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในกระบวนการพัฒนา เพราะฉะนั้น เมื่อจิตใจได้รับการอบรมพัฒนาถึงขั้นสมบูรณ์สูงสุดแล้ว ก็จะส่งผลต่อพฤติกรรมภายนอกและสังคมในลักษณะเดียวกัน คือเมื่อจิตใจได้รับการอบรมที่ดีแล้ว ก็จะส่งผลต่อคุณภาพชีวิตที่ดี รวมถึงสภาพสังคมส่วนรวมที่ดีด้วย

เพราะฉะนั้น ประโยชน์สุขในปัจจุบันเฉพาะหน้า (ทิฏฐุชัมมิกัตถะ) ซึ่งเป็นเป้าหมายระดับโลกิยะ จึงน่าจะถือเป็นเป้าหมายระดับที่ควิธีเห็นตรงกับทรรศนะของพุทธศาสนา แต่ไม่น่าจะเห็นด้วยในระดับเป้าหมายอีก 2 ระดับ คือ ประโยชน์ในภายภาคหน้าหรือชาติหน้าที่สูงขึ้นไป ซึ่งเน้นความเจริญอกงามด้านคุณธรรมและหลักประกันที่มั่นคง (สัมปรายิกัตถะ) และประโยชน์อย่างสูงสุดคือพระนิพพาน (ปรมัตถะ) ซึ่งเป็นเป้าหมายระดับโลกุตตระ และเป้าหมายหรือประโยชน์ทั้ง 2 ประเภทนี้ ถือเป็นผลที่เกิดขึ้นโดยตรงจากการฝึกฝนอบรมตนเองตามหลักคุณธรรมต่าง ๆ ของพุทธศาสนา โดยเฉพาะหลักไตรสิกขา ซึ่งประกอบด้วยการศึกษาในเรื่องศีลอย่างยิ่ง (อริสึลสิกขา) การศึกษาในเรื่องจิตหรือสมาธิอย่างยิ่ง (อริจิตตสิกขา) และการศึกษาในเรื่องปัญญาอย่างยิ่ง (อริปัญญาสิกขา) โดยหลักแห่งไตรสิกขานี้ ถือเป็นกระบวนการในการศึกษาระดับสูงสุดตามหลักของพุทธศาสนา มุ่งเพื่อพัฒนาความเป็นมนุษย์ด้วยการอบรมพัฒนากายและจิตให้สมบูรณ์สูงสุด

อย่างไรก็ตาม มีการตั้งข้อสังเกตว่า เป้าหมายคือประโยชน์สุขระดับสัมปรายิกัตถะ และปรมัตถะนั้น เกี่ยวข้องเฉพาะในระดับโลกุตตระเพียงเท่านั้นหรือ หรือว่าเกี่ยวข้องกับระดับโลกิยะด้วย คำตอบก็คือ ข้อปฏิบัติเพื่อเป้าหมายระดับโลกุตตระนั้น ซึ่งมุ่งหมายถึงเรื่องคุณค่าทางจริยะหรือความประพฤติที่ถูกต้องดั่งนั้น ตามหลักการศึกษาของพุทธศาสนา ถือว่าจะต้องเกี่ยวข้องกับส่วนที่เป็นโลกิยะด้วย และถือเป็นความจำเป็นที่การศึกษาทุกระดับ ทั้งระดับโลกิยะและระดับโลกุตตระจะต้องมีเรื่องของจริยะควบคุมอยู่เสมอ จึงจะถือเป็นการศึกษาที่สมบูรณ์แบบได้ คือสมบูรณ์พร้อมทั้งความรู้และความประพฤติที่เหมาะสมดั่งงาม (วิชาจรณสมปนฺโน)

อนึ่ง สาเหตุที่น่าจะเป็นข้อสรุปเกี่ยวกับเป้าหมายการศึกษาของควิธี ซึ่งมีข้อจำกัดกว่าเป้าหมายของพุทธศาสนานั้น เกิดจากการมีทรรศนะพื้นฐานเกี่ยวกับธรรมชาติของความรู้และความจริงที่แตกต่างกันนั่นเอง กล่าวคือ ในขณะที่ควิธียอมรับเฉพาะความจริงที่ได้จากประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสทั่วไป ตามกระบวนการแห่งการคิดและทดลองทางวิทยาศาสตร์อย่างเดียว เพราะเชื่อ

ในหลักความเป็นจริงแบบสัมพัทธนิยม คือมองความรู้ ความจริง และคุณค่าสำหรับมนุษย์เป็นเพียงปรากฏการณ์ที่เปลี่ยนแปลง จึงไม่อะไรที่คงอยู่เป็นสิ่งสมบูรณ์สำหรับชีวิตมนุษย์ได้เลย เป็นการปฏิเสธความมีอยู่ของความรู้ ความจริง ตลอดจนถึงคุณค่าที่เป็นตัวสัจธรรม อันเป็นหลักยึดเหนี่ยวในการดำเนินชีวิตสำหรับมนุษย์ ซึ่งเป็นตรรกะแบบสัมบูรณ์นิยมของพุทธศาสนา และด้วยสาเหตุสำคัญหลักนี้ จึงนำไปสู่ตรรกะที่แตกต่างกันเกี่ยวกับเป้าหมายของการศึกษาของทั้งสองฝ่าย โดยพุทธศาสนาถือเป้าหมายเป็นสัจธรรมและความเป็นจริงสูงสุดของชีวิตที่สมบูรณ์ตายตัว ส่วนคิ่วอี้ไม่ได้ยึดถือหลักการใด ๆ ในลักษณะที่เป้าหมายสูงสุด เป็นสัจธรรมหรือความรู้ที่สมบูรณ์สูงสุด และคงที่ตายตัว แต่เป้าหมายการศึกษานั้นเป็นสิ่งที่ต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขและการกระทำของมนุษย์แต่ละคน บนพื้นฐานแห่งความจำเป็นต่อการปรับปรุงแก้ไขปัญหาชีวิตของมนุษย์ และบนพื้นฐานแห่งประชาคมติของสังคมส่วนรวมเท่านั้น

4.2.3 กระบวนการพัฒนาการศึกษา

ด้านกระบวนการพัฒนาทางการศึกษา คิ่วอี้มีตรรกะว่า คือกระบวนการสร้างสรรค์หรือจัดสรรประสบการณ์ชิ้นใหม่ โดยยึดหลักความต่อเนื่องแห่งประสบการณ์ และหลักอันตรกิริยาเป็นหลักการสำคัญในการพัฒนากระบวนการทางการศึกษา ซึ่งกระบวนการนั้นจะต้องเป็นไปตามเงื่อนไขแห่งบุคคลและสิ่งแวดล้อม เป็นกระบวนการที่เปลี่ยนแปลงอย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา และจากพื้นฐานแนวความคิดดังกล่าวมานี้ การศึกษาตามตรรกะของคิ่วอี้ จึงเป็นกระบวนการจัดสรรประสบการณ์ให้ถูกต้องเหมาะสมกับผู้เรียน ภายใต้อำนาจสภาพแวดล้อมหรือบริบทสังคมนั้น ๆ เพื่อส่งเสริมให้เกิดพัฒนาการ หรือความเจริญงอกงามแก่ชีวิตและสังคมอย่างต่อเนื่องไม่สิ้นสุด ซึ่งวิธีการหรือเครื่องมือในการพัฒนาของคิ่วอี้ นั้น ได้แก่ วิธีการทางปัญญา หรือวิธีการทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นกระบวนการแสวงหาความรู้หรือความจริง ด้วยวิธีการทดลองจากประสาทสัมผัสของมนุษย์ด้วยขั้นตอนในการกำหนดปัญหา การตั้งสมมุติฐาน การทดลอง และการตรวจสอบประเมินผล ซึ่งเป็นวิธีการที่ต้องใช้ประสบการณ์ในการลงมือปฏิบัติ ร่วมกับใช้สติปัญญาในการคิดใคร่ครวญอย่างเป็นระบบระเบียบ ซึ่งถือเป็นวิธีการเข้าถึงความรู้ที่แท้จริง และก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงภายในตัวผู้เรียนได้ เพราะฉะนั้น การศึกษาจึงเป็นกระบวนการพัฒนาอย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต และไม่สิ้นสุดตราบใดที่ชีวิตยังคงดำเนินไปอยู่

เมื่อพิจารณาจากตรรกะของคิ่วอี้แล้ว มีประเด็นความคิดที่ควรวิเคราะห์เกี่ยวกับหลักการศึกษาของคิ่วอี้ก็คือ “การศึกษาเป็นกระบวนการพัฒนาตลอดชีวิต” ว่าจะมีลักษณะที่ตรงกับหลักการศึกษาตามตรรกะของพุทธศาสนาหรือไม่ เพราะพุทธศาสนาก็มีแนวความคิดที่คล้ายคลึงกันอยู่ว่า การศึกษานั้นเป็นกระบวนการพัฒนาอย่างต่อเนื่องเป็นลำดับขั้นตอน หมายความว่า กระบวนการทางการศึกษาตามหลักไตรสิกขาและอริยมรรคในพุทธศาสนานั้น มีลักษณะเป็นกระบวนการพัฒนา

ที่ต่อเนื่องและสนับสนุนกันและกันไปสู่ความสมบูรณ์สูงสุด กล่าวคือ สีด สมาธิ และปัญญา นั้น เมื่อได้รับการพัฒนาที่สมบูรณ์บริบูรณ์ดีแล้ว ก็จะอุดหนุนส่งเสริมกันเป็นลำดับขึ้นไป และจะต้องอาศัยการพัฒนาที่ต่อเนื่องตลอดเวลา ครอบคลุมที่กระบวนการทำลายกิเลสอาสวะของมนุษย์ยังไม่สิ้นสุดลง หรือจนกว่าที่กระบวนการพัฒนาชีวิตจะบรรลุถึงเป้าหมายสูงสุด คือส่งผลให้ผู้ที่ได้รับการพัฒนานั้นกลายเป็นอริยบุคคลหรืออเสขบุคคล คือผู้ที่จบการศึกษาแล้ว และไม่มีกิจที่จะต้องศึกษาอีกแล้ว ซึ่งถือเป็นผลอันสูงสุดแห่งกระบวนการพัฒนาชีวิตตามหลักการศึกษาศาสตร์ของพุทธศาสนา เพราะฉะนั้น ครอบคลุมที่บุคคลยังไม่สามารถเข้าถึงความเป็นอเสขบุคคล ก็ต้องพัฒนาตนเองเรื่อยไปไม่สิ้นสุด และไม่เฉพาะแต่ชาตินี้เท่านั้น แต่เป็นกระบวนการพัฒนาที่จะต้องทำต่อเนื่องกันไปแบบข้ามภพชาติอีกด้วย โดยกระบวนการดังกล่าวนี้ จะสิ้นสุดลงก็ต่อเมื่อสามารถพัฒนาตนเองได้ครบถ้วนบริบูรณ์ตามกระบวนการพัฒนาการศึกษาตามหลักแห่งไตรสิกขาหรืออริยมรรค จนสามารถเกิดความรู้แจ้งขึ้นด้วยปัญญาในระดับสูงสุดของการพัฒนา ได้แก่ สามารถทำลายอวิชชา จนบรรลุถึงสภาวะจิตที่เป็นอิสระจากอำนาจครอบงำของกิเลสทั้งจากภายนอกและภายในได้โดยสิ้นเชิง ซึ่งถือได้ว่า กระบวนการในการพัฒนาชีวิตและการศึกษาของพุทธศาสนานั้นมีเป้าหมายที่ชัดเจน ทำให้กระบวนการพัฒนาชีวิตตามหลักการศึกษาศาสตร์ของพุทธศาสนานั้นบรรลุถึงจุดหมายสูงสุด และความสิ้นสุดได้อย่างแท้จริง

อนึ่ง ประเด็นที่ควรศึกษาวิเคราะห์อีกก็คือ การที่ควิธีมีแนวทางการพัฒนาในลักษณะที่ต่อเนื่องไม่สิ้นสุดนั้น เพราะยึดถือหลักสัมพัทธนิยม หลักความต่อเนื่องแห่งประสบการณ์ และหลักการปฏิสัมพันธ์หรือหลักอันตรกิริยา มาใช้ในหลักการศึกษาศาสตร์ ซึ่งส่งผลให้แนวทางการพัฒนากระบวนการทางการศึกษาดำเนินไปได้เรื่อย ๆ ไม่มีสิ้นสุด ไม่มีหลักเกณฑ์หรือเป้าหมายที่สมบูรณ์ การศึกษาในลักษณะเช่นนี้จึงไม่มีวันจบ เพราะไม่มีเป้าหมายสุดท้ายหรือเป้าหมายในลักษณะที่เป็นการพัฒนาจนถึงขั้นสมบูรณ์สูงสุดให้บรรลุถึงได้ เหมือนกับเป้าหมายของพุทธศาสนา นอกจากนี้ประเด็นซึ่งเป็นข้อแตกต่างที่ควรพิจารณาอีกก็คือ แนวทางการพัฒนาตามทรรศนะของควิธีนั้น เป็นแนวทางที่มุ่งถึงความเจริญงอกงามในด้านชีวิตและสังคม ซึ่งเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตในด้านวัตถุหรือมุ่งเพื่อแก้ปัญหาในระดับความต้องการขั้นพื้นฐานของชีวิตและสังคมของมนุษย์ เป็นเป้าหมายสำคัญ ซึ่งถือเป็นการศึกษาเพื่ออิสรภาพภายนอกหรือสังคม ส่วนความมุ่งหมายของพุทธศาสนาเป็นการเน้นพัฒนาการ ความเจริญงอกงามภายในจิตใจของมนุษย์ และเสริมสร้างความสมบูรณ์ในด้านคุณธรรมจริยธรรมของมนุษย์เป็นหลักสำคัญ ซึ่งถือเป็นการศึกษาเพื่ออิสรภาพภายใน เพราะฉะนั้น น่าจะกล่าวได้ว่า ควิธีกับพุทธศาสนามีแนวคิดตรงกันในเรื่องพื้นฐานที่ว่า การศึกษามีลักษณะเป็นกระบวนการพัฒนาที่ต่อเนื่อง แต่ในขณะที่กระบวนการพัฒนาของควิธีไม่ได้ยึดถือแนวทางใดที่ตายตัวนั้น พุทธศาสนาได้มีแนวทางดำเนินไปตามกระบวนการที่วางหลักการ วิธีการ และเป้าหมายไว้อย่างชัดเจน โดยเน้นการพัฒนาในด้านจิตใจให้เป็นคนมีคุณธรรม และความประพฤติกิริยาที่อยู่ในกรอบแห่งระเบียบวินัยแห่งศีลธรรม ซึ่งการพัฒนาตามกระบวนการของพุทธศาสนา จะเสร็จสิ้นสมบูรณ์

ได้เมื่อพัฒนาไปจนถึงเป้าหมายสูงสุดที่ได้กำหนดไว้ แต่แนวทางการพัฒนาของดิฉันนั้นมีลักษณะเป็นการแก้ปัญหาที่ไม่สิ้นสุด ได้แก่ พยายามปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสภาพสังคม หรือมีเป้าหมายแห่งการเรียนรู้เพื่อที่จะสามารถปรับตัวเข้ากับสิ่งแวดล้อมได้ เป็นลักษณะการแก้ปัญหาเพื่อสนองความต้องการของตนเอง และเป็นการสร้างเหตุนำไปสู่การสร้างและเปลี่ยนแปลงที่ไม่สิ้นสุด ซึ่งลักษณะของการศึกษาเช่นนี้ จึงเป็นการศึกษาที่ไม่สิ้นสุดและจะไม่มีวันจบสิ้นเลย トラบใดที่ค้นเหตุปัญหาของมนุษย์นั้นได้แก้ปัญหาภายใน คือจิตใจที่ยังถูกรอบงำอยู่ด้วยอำนาจของตัณหาและอวิชชา ซึ่งยังไม่ได้ถูกขจัดให้หมดสิ้นไปได้ด้วยการศึกษาที่ถูกต้องแท้จริง ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้เสนอไว้ว่า

“การศึกษาเพื่ออิสรภาพจากสิ่งแวดล้อม เป็นภารกิจของสังคมที่จะต้องทำสืบทอดกันเรื่อยไประหว่างคนต่างรุ่น แต่การศึกษาเพื่ออิสรภาพภายในของจิตใจ เป็นภารกิจที่แต่ละบุคคลจะทำให้สำเร็จได้ภายในชั่วชีวิตอันสั้นของตน การศึกษาเพื่ออิสรภาพภายนอกเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ มีรายละเอียดและวิธีการแตกต่างกันออกไปตามปัจจัยแวดล้อม แต่การศึกษาเพื่ออิสรภาพภายในตนเป็นสิ่งยืนตัวแน่นอน เพราะเกี่ยวข้องกับธรรมชาติภายในของบุคคลในฐานะที่เป็นมนุษย์ ซึ่งเป็นภาวะที่ยืนตัว การศึกษาเพื่ออิสรภาพภายในนี้ ทำให้อิสรภาพภายนอกเป็นประโยชน์แก่มนุษย์ และทำให้ชีวิตเข้าถึงจุดหมายคือความเป็นอยู่อย่างดีที่สุดได้จริง จึงเรียกว่า การศึกษาที่แท้จริง ระบบการศึกษาใดก็ตาม ที่ขาดการศึกษาเพื่ออิสรภาพภายในเช่นนี้ จะเรียกว่าระบบการศึกษาที่สมบูรณ์ไม่ได้”³

นอกจากนี้ เนื่องจากกระบวนการและเป้าหมายในการพัฒนาทางการศึกษา ของพุทธศาสนา ไม่ได้จำกัดขอบเขตของการพัฒนาอยู่เพียงด้านวัตถุ หรือเพียงแค่วิธีการศึกษาค้นคว้าโดยอาศัยประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสเท่านั้น ซึ่งถือเป็นความแตกต่างจากแนวทางของดิฉัน รวมไปถึงแนวทางการศึกษาทั่วไปนั่นก็คือ พุทธศาสนาได้ขยายขอบเขตการพัฒนาไปสู่ประสบการณ์ระดับเหนือประสาทสัมผัสหรือประสบการณ์ซึ่งเกิดจากวิธีการฝึกฝนอบรมจิตใจ และการเจริญปัญญาให้เกิดความสมบูรณ์สูงสุด นำไปสู่ความรู้และความจริงระดับโลกุตตรปัญญา หรือความรู้และความจริงที่เหนือประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส เช่น สมาธิ ฌาน อภิญญา และญาณระดับต่าง ๆ ที่สูงขึ้นไปจนกระทั่งถึงญาณเพื่อความหลุดพ้น (อาสวักขยญาณ) แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า การศึกษาจะต้องทำหน้าที่ให้ทุกคนเข้าถึงปัญญาระดับโลกุตระทั้งสิ้น หากแต่เป็นหลักการหรือเป้าหมายซึ่งถูกวางไว้ตายตัว ที่สามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการศึกษาในระดับโลกียปัญญา หรือในระดับความรู้

³ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), ปรัชญาการศึกษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, 2528), หน้า 25.

เพื่อการดำเนินชีวิตทั่วไป (อาคารยธิปิปะ) ให้เกิดประสิทธิภาพและเกิดประโยชน์สูงสุด และถือเป็นหน้าที่หลักที่สำคัญของการศึกษา โดยไม่ถือเป็นหน้าที่ของปัจเจกบุคคลอย่างเดียว

อย่างไรก็ตาม การศึกษาเพื่อประโยชน์ในทางชีวิตสังคัมระดับโลกิยะ ตามทฤษฎีของพุทธศาสนาถือว่า จะต้องอาศัยกระบวนการฝึกอบรมตามหลักไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา มาเป็นฐานหรือเป็นตัวกำกับ เพื่อเสริมสร้างตัวปัญญาความเห็นชอบคือสัมมาทิฏฐิ ระเบียบวินัยอันดีงามและความประพฤติที่ถูกต้องเหมาะสม โดยเป็นความจำเป็นที่จะขาดเสียมิได้ เพราะไม่เช่นนั้น แทนที่การศึกษาจะดำเนินไปเพื่อประโยชน์สุขและความเจริญงอกงามแก่ชีวิตและสังคมอย่างแท้จริง แต่จะกลายเป็นการศึกษาเพื่อสร้างปัญหาหรือความทุกข์แก่ชีวิตและสังคมที่ไม่สิ้นสุด เพราะฉะนั้น ตามทฤษฎีของพุทธศาสนาแล้ว การศึกษาตามกระบวนการแห่งวิทยาศาสตร์ ซึ่งอาจเป็นที่ยอมรับว่าเป็นวิธีการที่ทำให้เกิดความรู้ที่มีประสิทธิภาพ แต่ถ้าวิธีการนั้นมีมิจฉาทิฏฐิ คือความเห็นผิดเป็นตัณหา ก็จะไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขได้เลย

อนึ่ง กระบวนการพัฒนาของพุทธศาสนานั้น เป็นกระบวนการแห่งศรัทธาและปัญญา กล่าวคือ เป็นกระบวนการที่อาศัยทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในควบคู่กันไป โดยปัจจัยภายนอกนั้น ได้แก่ “ปรโตโฆสะ” เสียงจากผู้อื่น หมายถึงความรู้หรือข้อมูลข่าวสารที่ได้จากปัจจัยภายนอก ที่สำคัญที่สุดก็คือ กัลยาณมิตร ได้แก่ ได้คนที่ที่มีคุณธรรมของสัปบุรุษเป็นเพื่อน ตลอดถึงความรู้ที่ได้รับจากแหล่งข้อมูลที่เป็นประโยชน์จากภายนอกอย่างอื่น เช่น ความรู้ที่เกิดจากการฟัง หรือจากการศึกษาค้นคว้า (สุตตมยปัญญา) อันเป็นฐานให้เกิดศรัทธา และพัฒนาไปสู่ปัจจัยภายในตัวผู้เรียนที่มีความสำคัญยิ่งกว่า ซึ่งเรียกว่า “โยนิโสมนสิการ” คือการใช้ความคิดในการพิจารณา หรือการใคร่ครวญด้วยสติปัญญาโดยรอบคอบแบบคาย เป็นบ่อเกิดความรู้ซึ่งเป็นปัจจัยภายในตัวของบุคคล (จินตามยปัญญา) ซึ่งปัจจัยทั้งสองประเภทนี้ ถือเป็นฐานหรือเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการศึกษาเพื่อการเจริญหรือพัฒนาปัญญาตามหลักของพุทธศาสนา (ภาวนามยปัญญา) เพราะเป็นวิธีการที่จะนำไปสู่การสร้างองค์ความรู้หรือปัญญา ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ ให้เกิดขึ้นในกระบวนการของการศึกษา ซึ่งถือว่าเป็นกระบวนการศึกษาเพื่อปัญญา หรือการศึกษาเพื่อการสร้างอิสรภาพและทำลายทุกข์หรือปัญหาของชีวิตได้อย่างแท้จริง ซึ่งมีพระพุทธพจน์ที่ตรัสถึงความสำคัญของกัลยาณมิตร และโยนิโสมนสิการ ไว้ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์อุทัยอยู่ ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อนเป็นบุพนิมิต ฉันทใด ความมีกัลยาณมิตรก็เป็นตัณหา เป็นบุพนิมิตแห่งการเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ 8 ประการ แก่ภิกษุ ฉันทนั้น ภิกษุผู้มีกัลยาณมิตร พึงหวังสิ่งนี้ได้ คือจักเจริญ จักทำให้มากซึ่งอริยมรรคมีองค์ 8 ประการ”⁴

⁴ ส. ม. 19/129.

“โดยกำหนดว่าเป็นองค์ประกอบภายนอก เราไม่เล็งเห็นองค์ประกอบอื่นแม้สักข้อหนึ่งที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ยิ่งใหญ่ เหมือนความมีกัลยาณมิตรเลย”⁵

“เรายังไม่เห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักข้อหนึ่ง ซึ่งเป็นเหตุให้สัมมาทิฏฐิที่ยังไม่เกิดขึ้น ให้เกิดขึ้น หรือให้สัมมาทิฏฐิที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญขึ้น เหมือนโยนิโสมนสิการนี้เลย เมื่อมีโยนิโสมนสิการ สัมมาทิฏฐิที่ยังไม่เกิดย่อมเกิดขึ้น และสัมมาทิฏฐิที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมเจริญยิ่งขึ้น”⁶

จึงกล่าวได้ว่า กระบวนการทางการศึกษาของพุทธศาสนานั้น เป็นกระบวนการเพื่อการสร้างปัญญา ควบคู่ไปกับความประพฤติตามกรอบแห่งศีลธรรมอันดีงาม เป็นการศึกษาเพื่อความรู้คู่คุณธรรม เพื่ออิสรภาพทั้งภายในและภายนอก หรือเพื่อประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคมอย่างแท้จริง จึงเรียกว่า กระบวนการแห่งศรัทธาและปัญญา แต่อย่างไรก็ตาม ศรัทธาในความหมายของพุทธศาสนานั้นมีความหมายเฉพาะ ซึ่งหมายถึงศรัทธาที่ประกอบด้วยปัญญาหรือศรัทธาที่มีเหตุและผล ไม่ใช่ความเชื่อถ้อยลอย ๆ หรือความเชื่อที่มงาย และเมื่อเทียบเคียงกับหลักการศึกษาศาสตร์แล้ว กระบวนการศึกษาของคิไว้นั้น แตกต่างจากพุทธศาสนาที่ไม่เชื่อและยอมรับเกี่ยวกับศรัทธา แต่เน้นกระบวนการให้ผู้เรียนได้สร้างกระบวนการทางความคิด หรือวิธีคิดที่ถูกต้อง และใช้วิธีการทดสอบทดลองด้วยประสบการณ์ของตนเอง เด็กจะต้องใช้ความคิดสติปัญญาและความสามารถของตนเอง โดยปฏิเสธวิธีการปลูกฝังศรัทธาและแนวความเชื่อถ้อย เพราะถือเป็นสิ่งขัดขวางต่อแนวทางของการปฏิบัติทดลองและเรียนรู้โดยผ่านประสบการณ์ของตนเอง

4.2.4 หลักสูตร

หลักสูตรตามหลักการศึกษาศาสตร์ของคิไว้นั้น มุ่งเน้นความมีส่วนร่วมของผู้เรียนเป็นหลักสำคัญ คือ ผู้เรียนจะต้องมีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางของหลักสูตรที่ตนเองจะเรียน โดยหลักสูตรนั้นจะต้องมีความสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยภายในของผู้เรียน กับปัจจัยภายนอกหรือสถานการณ์แวดล้อมทั่วไป โดยเน้นความสำคัญต่อปัจจัยภายในของผู้เรียน เช่น ระดับสติปัญญา ความสนใจ และความ ต้องการ เป็นต้น หรือการใช้ผู้เรียนหรือเด็กเป็นศูนย์กลางของหลักสูตรการเรียนการสอน เนื่องจากหลักสูตรประเภทนี้ จะต้องกำหนดให้สอดคล้องกับสภาพปัญหา ความจำเป็น และความสนใจของผู้เรียนเป็นหลักสำคัญ หลักสูตรจึงมีลักษณะที่เน้นความสำคัญต่อการค้นคว้า หรือการปฏิบัติทดลองตามกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ ด้วยเหตุนี้ เนื้อหาวิชาส่วนใหญ่จึงเกี่ยวข้องกับการค้นคว้าทดลอง

⁵ อจ. เอก. 20/112; ส. ม. 19/520.

⁶ อจ. เอก. 20/186.

และการแก้ปัญหาเกี่ยวกับชีวิตและสังคมซึ่งผู้เรียนดำเนินชีวิตอยู่ในปัจจุบัน เช่น วิชาสังคมศาสตร์ วิทยาศาสตร์ และภูมิศาสตร์ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเกี่ยวกับการกำหนดหลักสูตรและเนื้อหาวิชาของคิ่วอ์ข้างคั้นนั้น ไม่น่าจะขัดแย้งกับทฤษฎีของพุทธศาสนาแต่อย่างใด เนื่องจากพุทธศาสนาได้กำหนดหลักสูตรไว้ อย่างกว้างขวางและครอบคลุมทุกระดับชั้น ได้แก่ หลักสูตรระดับผู้ครองเรือน (อาคาริยสิปปะ) ซึ่งเป็นหลักสูตรสำหรับชาวบ้านทั่วไป โดยเน้นวิชาความรู้เพื่อประโยชน์แก่การดำรงชีวิตอยู่ในสังคม โลก (โลกิยปัญญา) และหลักสูตรสำหรับผู้ต้องการคุณค่าชีวิตที่มั่นคงกว่า (อนาคาริยสิปปะ) เป็น หลักสูตรซึ่งมุ่งเน้นวิชาความรู้ระดับใช้เพื่อการพัฒนาคุณธรรมภายใน และความสมบูรณ์สูงสุดของ ความเป็นมนุษย์ (โลกุตตรปัญญา) ด้วยเหตุนี้ หลักสูตรและเนื้อหาวิชาในทฤษฎีของคิ่วอ์ จึงจัดเข้า กันได้กับหลักสูตรระดับที่เน้นการพัฒนาวิชาความรู้ทั่วไป ที่จะเป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตและ การสร้างสรรค์สังคมโลกให้เจริญก้าวหน้า ได้แก่ หลักสูตรประเภทอาคาริยสิปปะ คือหลักสูตรที่ เน้นการใช้วิชาความรู้เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีพทุกอย่าง

ส่วนหลักสูตรประเภทที่ใช้ความรู้ระดับสูงของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นหลักสูตรที่เน้นการ พัฒนาด้านคุณค่าภายในและความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ได้แก่ ไตรสิกขา และกุศลกรรมบถ เป็นต้น ซึ่งถือว่าเป็นหลักสูตรเพื่อพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ หรือเป็นหลักสูตรที่มุ่งสอนในเรื่องการ ฝึกฝนอบรมและพัฒนาตนเอง ด้วยการพยายามลดความยึดถือในวัตถุและความมีตัวตน แทนที่จะ เป็นการศึกษเพื่อการสั่งสมและยึดมั่นถือมั่นในสิ่งเหล่านั้น อนึ่ง สิ่งสำคัญที่สุดซึ่งต้องจัดให้มีอยู่ใน หลักสูตรการศึกษาของพุทธศาสนาก็คือ คุณธรรมและจริยธรรม เพราะถือหลักการว่าการศึกษาวิชา ความรู้ในทุกระดับชั้น จะต้องมียุทธธรรมและจริยธรรม ซึ่งเป็นเครื่องมือในการพัฒนาระเบียบวินัย และความประพฤติของผู้เรียนในทางที่ถูกต้องเหมาะสมเป็นตัวกำกับควบคุมอยู่ตลอดเวลา จึงจะถือ เป็นการศึกษที่เจริญงอกงามได้อย่างแท้จริง

เพราะฉะนั้น หลักสูตรตามกระบวนการพัฒนาการศึกษาของพุทธศาสนา จึงได้ชื่อว่า เป็นหลักสูตรเพื่อพัฒนาความรู้คู่คุณธรรม และเป็นที่น่าสังเกตว่า คิ่วอ์ได้ปฏิเสธหลักสูตรการศึกษา ที่มีลักษณะมุ่งเน้นการพัฒนากฎระเบียบวินัยและการควบคุมความประพฤติของผู้เรียน เพื่อนำมาใช้ เป็นแนวทางสำหรับการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม โดยการใช้หลักศีลธรรมและศาสนาเป็นฐานในการ พัฒนา เนื่องจากคิ่วอ์ไม่ต้องการให้มีการศึกษาตามแนวทางศาสนาและศีลธรรม หรือการใช้วิธีการ ปลุกฝังระเบียบวินัยและความประพฤติตามหลักความเชื่อในทางศาสนา โดยผ่านการเรียนการสอน ในหลักสูตร แต่โดยวิธีการเรียนรู้และทดลองด้วยประสบการณ์ในทางปฏิบัติของตัวเอง โดย มุ่งเน้นให้เกิดการรู้สำนึกในตนเอง กล่าวคือ การตัดสินใจเกี่ยวกับคุณค่านั้น จะต้องใช้สติปัญญาใน การคิดใคร่ครวญหรือประเมินสถานการณ์ขึ้น ซึ่งจะทำให้เกิดผลในทางคุณค่าตามมาจากการแสดง พฤติกรรมของตนเอง จึงควรที่จะเลือกตัดสินใจด้วยสำนึกของตัวเอง บนพื้นฐานแห่งความเหมาะสม

กับปัจจัยแวดล้อมหรือบริบททางสังคม สิ่งสำคัญที่สุดก็คือ คุณค่านั้นจะต้องไม่ใช่สิ่งที่ถูกกำหนดไว้ตายตัว แต่จะเปลี่ยนแปลงไปตามความเหมาะสมของสภาพสังคมแวดล้อม ซึ่งแนวทางดังกล่าวนี้ถือเป็นความแตกต่างด้านแนวความคิด ที่ส่งผลต่อการจัดหลักสูตรการศึกษาตามทฤษฎีของพุทธศาสนาและคิอื่นนั้นมีความแตกต่างกัน

4.2.5 การเรียนการสอน

การเรียนการสอนตามทฤษฎีของคิอื่น เป็นเรื่องของกระบวนการ (Process) หมายถึง เป็นกิจกรรมอย่างหนึ่งระหว่างครูและนักเรียนที่จะร่วมกันสร้างขึ้นสำหรับการเรียนรู้ หรือเป็นความพยายามที่จะช่วยผู้เรียนในเรื่องกระบวนการเรียนรู้ ซึ่งไม่ควรที่จะเป็นการมุ่งถ่ายทอดเนื้อหาวิชา ซึ่งเป็นผลผลิตของความรู้ที่สำเร็จรูปโดยครู แต่การเรียนการสอนควรจะเป็นเรื่องของกระบวนการใช้ความคิดและสติปัญญา ซึ่งคิอื่นเรียกว่าวิธีการแห่งสติปัญญา (Intellectual Method) เป็นลักษณะของการคิดใคร่ครวญหรือประสบการณ์เชิงตรรกะ มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิธีการทางวิทยาศาสตร์ (Scientific Method) ได้แก่ กระบวนการคิดอย่างเป็นระบบ 5 ขั้นตอน ประกอบด้วย ขั้นตอนของการศึกษาหรือกำหนดสภาพปัญหา การตั้งสมมุติฐาน การตรวจสอบสมมุติฐาน การทดลองและการประเมินผล

อนึ่ง กระบวนการทางวิทยาศาสตร์ดังกล่าวมานั้น ปรากฏว่ามีนักการศึกษาจำนวนมากนำมาเปรียบเทียบกับวิธีการสอนของพุทธศาสนา พร้อมกับได้ตั้งข้อสังเกต และข้อสรุปไว้มากมายในแนวทางเดียวกันว่า วิธีการสอนตามแนวทางแห่งวิทยาศาสตร์ของคิอื่นเป็นแนวทางที่ตรงกันกับกระบวนการสอนตามหลักอริยสัจ 4 ในหลักธรรมของพุทธศาสนา ซึ่งเป็นวิธีการเรียนการสอนที่มุ่งต่อการแก้ปัญหาหรือเป็นกระบวนการในการกำจัดทุกข์ในชีวิต เป็นวิธีการซึ่งพระพุทธองค์ได้ทรงค้นพบและทรงปฏิบัติทดลองด้วยพระองค์เองจนได้บรรลุผลขั้นสูงสุดมาแล้ว โดยกระบวนการในการแก้ปัญหา หรือกระบวนการเพื่อกำจัดทุกข์ตามหลักอริยสัจของพุทธศาสนานั้น ประกอบด้วย 4 ขั้นตอนคือ ขั้นศึกษาหรือกำหนดรู้สภาพปัญหา (ทุกข์ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้), ขั้นตรวจสอบหรือสืบสาวหาสาเหตุของทุกข์หรือปัญหาเพื่อจะได้กำหนดให้เป็นสิ่งที่ต้องละ (สมุทัย เป็นธรรมที่ควรละ), ขั้นยืนยันหรือตัดสินใจทำลายต้นเหตุแห่งทุกข์หรือปัญหานั้น (นิโรธ เป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง) และขั้นสุดท้ายคือ ขั้นกำหนดมรรควิธีหรือแนวทางที่จะดำเนินไปสู่การแก้ปัญหาหรือกำจัดทุกข์ (มรรค เป็นธรรมที่ควรเจริญให้ยิ่ง) ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า กระบวนการแก้ปัญหาหรือกระบวนการขจัดทุกข์ตามหลักอริยสัจ 4 ของพุทธศาสนานั้น เป็นแนวทางที่ตรงกันกับวิธีการทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ ซึ่งพึงจะถูกค้นพบและเป็นที่ยอมรับกันอย่างแพร่หลายเมื่อไม่กี่ร้อยปีมานี้

แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์กันโดยละเอียดแล้ว น่าจะมีความแตกต่างกันอยู่ซึ่งไม่ใช่ความแตกต่างกันในเรื่องของกระบวนการหรือวิธีการ แต่เป็นด้านสาระสำคัญและความมุ่ง

หมายในเชิงลึกระหว่างแนวทางของทั้งสองฝ่ายนั้น ทั้งนี้ ก็เนื่องจากวิธีการทางวิทยาศาสตร์นั้น เป็นวิธีการที่มีขอบเขตในการศึกษาทดลองที่จำกัด ซึ่งจะยอมรับการค้นคว้าทดลองที่เกี่ยวข้องกับสิ่งที่อยู่ภายในขอบเขตที่จำกัดของประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสของมนุษย์เท่านั้น ด้วยเหตุนี้ความรู้หรือความจริงที่ได้รับด้วยวิธีการนี้ จึงจำกัดอยู่ภายในกรอบความรู้ของประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสของมนุษย์เช่นเดียวกัน ในส่วนของพุทธศาสนา แม้จะดูเหมือนกันกับแนวทางของวิทยาศาสตร์ในแง่ของวิธีการ แต่พุทธศาสนายอมรับขอบเขตแห่งประสบการณ์ของมนุษย์ที่กว้างกว่าประสบการณ์ทางประสาทสัมผัส คือประสบการณ์ระดับเหนือประสาทสัมผัส หรือประสบการณ์ระดับวิสามัญที่เกิดขึ้นจากการฝึกฝนอบรมในด้านจิตใจและปัญญา และด้วยการเข้าถึงความจริงที่ไม่ได้จำกัดอยู่แค่เพียงวิธีการทดลองทางประสาทสัมผัสเท่านั้น ส่งผลให้พื้นที่ในการเข้าถึงความรู้และความจริงของพุทธศาสนากว้างขวางยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นผลจากการได้รู้แจ้งเห็นจริงด้วยจิตใจและปัญญา เพราะฉะนั้นสาระสำคัญและจุดมุ่งหมายแห่งหลักอริยสัจ 4 ของพุทธศาสนา จึงมุ่งในเรื่องของการสอนให้เกิดการพัฒนาความรู้เพื่อทำลายทุกข์ และเพื่อบรรลุถึงอิสรภาพภายใน โดยการอบรมกายและจิตผ่านกระบวนการแห่งมรรคหรือไตรสิกขาจนเกิดความสมบูรณ์สูงสุด มากกว่าที่จะเป็นการมุ่งพัฒนาในด้านวัตถุหรือสิ่งเสพบริโภคนอกผ่านกระบวนการทางวิทยาศาสตร์กายภาพ ซึ่งจากแนวความคิดและความมุ่งหมายดังกล่าวนี้ จึงถือเป็นความแตกต่างในเชิงลึกระหว่างวิธีการพุทธศาสนากับควิ

ในประเด็นเกี่ยวกับแนวทางการสอนเพื่อพัฒนาความรู้ระดับสูง ตามหลักอริยสัจ 4 ก็คือตามกระบวนการแห่งอริยมรรคหรือไตรสิกขาที่ดี ซึ่งถือเป็นการอบรมที่มุ่งต่อการพัฒนาภายในของมนุษย์นั้น มีการตั้งข้อสังเกตว่า จะมีหลักในการสอนอย่างไร ซึ่งเกี่ยวกับประเด็นปัญหานี้ สิ่งที่ต้องทำความเข้าใจในเบื้องต้นก็คือ ตามหลักการศึกษาในพุทธศาสนานั้น ได้กล่าวถึงองค์ประกอบของกระบวนการในการศึกษาที่เรียกว่าสังฆกรรม คือกระบวนการศึกษาที่ต้องอาศัยทั้งภาคทฤษฎี (ปริยัติ) การลงมือปฏิบัติทดลอง (ปฏิบัติ) และการรับผลจากการปฏิบัติด้วยตนเอง (ปฏิเวธ) เพราะฉะนั้นกระบวนการในการเรียนการสอนในทางพุทธศาสนาจึงต้องอาศัยกระบวนการดังกล่าว คือทั้งการฟัง (ตำราหรือครู) การคิดใคร่ครวญด้วยเหตุผล (โยนิโสมนสิการ) และการปฏิบัติตนตามแนวทางแห่งปัญญาหรือสัมมาทิฏฐิเป็นหลักการสำคัญ ดังนั้น เมื่อกล่าวถึงกระบวนการในการสอนเพื่อเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา ก็จะต้องดำเนินไปตามหลักของไตรสิกขา ได้แก่ (1) การศึกษาในเรื่องศีล คือการอบรมพัฒนาตนเองให้เกิดความเรียบร้อย มีระเบียบวินัยในการดำเนินชีวิตประจำวัน หรือในการประกอบอาชีพ โดยเน้นสาระสำคัญเพื่อให้เกิดความสงบสุขแก่ชีวิตและสังคม (2) สมาธิ การศึกษาอบรมให้ผู้เรียนมีจิตใจที่สงบเยือกเย็น อ่อนโยนนุ่มนวล ควรแก่การงาน และมั่นคงไม่หวั่นไหวต่ออารมณ์ที่เข้ามากระทบไม่ว่าจะเป็นความสุขหรือทุกข์ โดยมีสาระสำคัญอยู่ที่การฝึกฝนอบรมจิตใจให้เกิดเป็นสมาธิ และ (3) ปัญญา คือการศึกษาพัฒนาผู้เรียนให้เกิดความรอบรู้ซึ่งเป็นตัวปัญญา ทั้ง

ระดับพื้นฐานการดำเนินชีวิต จนถึงปัญญาในระดับสูงสุดคือปัญญาเพื่อความหลุดพ้น (ปัญญาวิมุตติ) ซึ่งเป็นทั้งอุดมการณ์และเป้าหมายสูงสุดในพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น แนวทางการสอนในทางปฏิบัติก็คือ การสอนในด้านทฤษฎีให้เกิดความรู้ และเข้าใจเกี่ยวกับสาระสำคัญ ความหมาย ประเภท วิธีการ เป้าหมาย และประโยชน์ ฯลฯ เกี่ยวกับไตรสิกขาซึ่งประกอบไปด้วย ศีล สมาธิ และปัญญา แล้วนำพาให้ไปสู่การปฏิบัติทั้งในรูปแบบของชีวิตประจำวัน หรือในรูปแบบของการบูรณาการเชิงปฏิบัติเข้ากับหลักสูตรวิชาอื่น ๆ และเมื่อผู้เรียนได้ปฏิบัติถูกต้องตามกระบวนการนี้อย่างต่อเนื่อง โดยอาศัยการช่วยเหลือจากความเป็นกัลยาณมิตรของครู ก็จะเกิดผลในทางปฏิบัติซึ่งผู้เรียนสามารถที่จะรับรู้ได้เอง และสามารถสังเกตผลของการปฏิบัติได้จากการเปลี่ยนแปลงทางพฤติกรรม เช่น ความเรียบร้อย ความสงบเยือกเย็น ความมั่นคง และการแสดงท่าทีต่อสิ่งที่มากระทบด้วยความรู้ทัน และปฏิบัติต่อมันด้วยความเข้าใจที่ถูกต้อง ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ ถือได้ว่าเป็นแนวทางในการสอนโดยประยุกต์ใช้หลักไตรสิกขาของพุทธศาสนา เพื่อนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์ในทางปฏิบัติ ในระดับชีวิตและสังคมปัจจุบันของผู้เรียนได้

ส่วนในประเด็นอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการสอน นอกจากการสอนตามกระบวนการแก้ปัญหาคตามหลักอริยสัจ 4 หรือวิธีแก้ปัญหาคตามแนวทางวิทยาศาสตร์ดังกล่าวมาแล้ว คิวอี้ยังมีความเห็นอีกว่า การสอนนั้นไม่ควรเป็นการอบรมพร่ำสอนเนื้อหาวิชา โดยให้นักเรียนท่องจำคำสอนจากครูหรือตำรา เพราะถือว่าไม่ใช่กระบวนการสร้างสรรค์ประสบการณ์ของผู้เรียน ในทางตรงกันข้าม พุทธศาสนากลับไม่ปฏิเสธวิธีการสอนดังกล่าว เพราะถือเป็นวิธีการอย่างหนึ่งในกระบวนการศึกษา ซึ่งเป็นส่วนของปัจจัยภายนอก เรียกว่า ปรโตโมสะ หมายถึงเสียงจากผู้อื่นหรือแหล่งข้อมูลความรู้ที่ได้จากภายนอก ก่อนจะเชื่อมโยงไปสู่ขั้นตอนของการพิจารณาใคร่ครวญด้วยกระบวนการของเหตุผล ซึ่งเป็นส่วนของปัจจัยภายในตัวผู้เรียนที่เรียกว่า โยนิโสมนสิการ เพราะฉะนั้น กระบวนการเรียนการสอนตามหลักการของพุทธศาสนา จึงยอมรับวิธีการท่องจำเนื้อหาวิชาเป็นส่วนประกอบหนึ่งในกระบวนการศึกษาด้วย ซึ่งแนวทางดังกล่าวนี้ น่าจะถือเป็นความแตกต่างระหว่างทฤษฎีของพุทธศาสนากับคิวอี้ที่สำคัญอีกประการหนึ่งด้วย

มีการตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับสาระหรือความสำคัญในเรื่องการจำหรือไม่จำ ซึ่งเป็นปัญหาที่ควรวิเคราะห์อยู่เป็นอันมาก โดยธรรมชาติของมนุษย์นั้น ทักษะในการจำถือเป็นสิ่งสำคัญต่อการดำเนินชีวิตอย่างหนึ่ง ตามทฤษฎีของพุทธศาสนา มนุษย์เรานั้นรับรู้ข้อมูลโดยผ่านประสาทสัมผัสภายนอกได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ก่อนที่จะนำเข้าไปสู่กระบวนการภายในคือจิตใจ ซึ่งประกอบไปด้วยลักษณะหรืออาการต่าง ๆ คือ การจำได้หมายรู้ (สัญญา) อารมณ์ความรู้สึก (เวทนา) การปรุงแต่งหรือคิดตรึกตรอง (สังขาร) และการรับรู้อารมณ์ (วิญญาณ) ซึ่งกระบวนการทั้งหมดนี้เรียกว่ากระบวนการทำหน้าที่ของขั้น 5 (รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ) เพราะฉะนั้น ในกระบวนการดังกล่าวนี้ ซึ่งหมายถึงกระบวนการในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ด้วย การจำจึงเป็นสิ่งที่

สำคัญอย่างหนึ่งในกระบวนการของการรับรู้ และถือเป็นสิ่งสำคัญต่อกระบวนการด้านการเรียนการสอนตามหลักการศึกษาของพุทธศาสนาด้วย ดังจะเห็นได้จากกระบวนการด้านการเรียนการสอนของพุทธศาสนานั้น จะต้องอาศัยทั้งภาคทฤษฎีซึ่งเกี่ยวข้องกับการคิด การจำ การไตร่ตรอง ฯลฯ และภาคการปฏิบัติซึ่งเกี่ยวข้องกับการลงมือปฏิบัติทดลองด้วยตนเองควบคู่กันไปเสมอ

ในทางตรงกันข้าม ดิไว้อี้ได้ปฏิเสธกระบวนการด้านการเรียนการสอนด้วยวิธีการท่องจำ คำร่า การถ่ายทอดเนื้อหาวิชาความรู้หรือมรดกทางสังคมที่ตายตัวจากครู ซึ่งการปฏิเสธในลักษณะนี้น่าจะมีสาเหตุมาจากความไม่เห็นด้วยกับแนวทางการเรียนการสอนที่มุ่งแต่ด้านทฤษฎี ซึ่งเน้นการเรียนการสอนด้วยการท่องจำคำร่าและการถ่ายทอดความรู้จากครูเป็นหลัก โดยไม่ให้ความสำคัญต่อการปฏิบัติ ในฐานะที่เป็นเครื่องมือในการตรวจสอบและกลั่นกรองความรู้ ที่จะสามารถนำมาใช้ประโยชน์ในชีวิตปัจจุบันได้ แต่มุ่งถึงการเตรียมพร้อมเพื่อชีวิตความเป็นผู้ใหญ่ในอนาคตแทน อันเป็นแนวคิดของระบบการศึกษาแบบเก่า ซึ่งดิไว้อี้ปฏิเสธและไม่เห็นด้วยเป็นอย่างยิ่ง อย่างไรก็ตาม ดิไว้อี้คงไม่ปฏิเสธทักษะด้านการจำไปเสียทั้งหมด เพราะโดยธรรมชาติแล้ว เป็นไปไม่ได้ที่มนุษย์เราจะดำเนินชีวิตอยู่โดยปราศจากทักษะด้านการจำ เพียงแต่ว่าเราจะให้น้ำหนักหรือความสำคัญต่อการจำนั้นในสถานการณ์เช่นใดหรือวัตถุประสงค์ใด เพราะฉะนั้น ปัญหาเกี่ยวกับการเรียนแบบท่องจำไม่ได้ผลเท่ากับการเรียนด้วยการลงมือปฏิบัติโดยไม่ต้องท่องจำ หรือการจำโดยไม่ต้องท่องดีกว่านั้น อันที่จริงแล้วไม่ใช่เรื่องความขัดแย้งที่รุนแรง เป็นเพียงการให้ความสำคัญต่อแนวทางที่แตกต่างกัน ซึ่งโดยความเป็นจริงแล้ว การเรียนบางวิชาอาจจะต้องใช้ความจำมาก เช่น ภาษาและคณิตศาสตร์ บางวิชาต้องเน้นการปฏิบัติโดยไม่เน้นการท่องจำ เช่น วิชาสังคมศาสตร์และวิทยาศาสตร์ หรืองานอาชีพฝีมือ เป็นต้น ส่วนบางวิชาอาจจะต้องใช้ทั้งสองอย่างควบคู่กันไป เช่นเดียวกับการศึกษาตามหลักสูตรในกระบวนการศึกษาของพุทธศาสนา ทั้งในระดับความรู้ด้านการดำรงชีวิตทางสังคม และระดับความรู้เพื่อการเสริมสร้างพัฒนาคุณธรรม หรือการศึกษาเพื่อความเจริญงอกงามแห่งชีวิตตามหลักแห่งไตรสิกขาของพุทธศาสนา ซึ่งจะต้องใช้ประโยชน์จากทักษะการเรียนรู้ การท่องบ่น การคิด ไตร่ตรอง การจดจำและสาธยาย ฯลฯ ควบคู่ไปกับการลงมือปฏิบัติเสมอ

4.2.6 ครู

ตามทรรศนะของดิไว้อี้ สิ่งสำคัญในการพัฒนากระบวนการทางการศึกษานั้น คือการให้ความสำคัญต่อกระบวนการแสวงหาความรู้ การคิดไตร่ตรอง ตรวจสอบ และการสร้างความรู้ด้วยตนเอง มากกว่าจะเป็นการถ่ายทอดข้อมูลความรู้อันเป็นมรดกทางสังคม เพราะดิไว้อี้มีความเชื่อว่าความรู้มีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะเป็นเครื่องมือในการดำรงชีวิตของมนุษย์ในปัจจุบัน และยังช่วยกำหนดทิศทางการสำหรับอนาคต แต่ถึงกระนั้น ก็ยังต้องให้ความสำคัญแก่กระบวนการแสวงหาและสร้างความรู้มากกว่าผลผลิต

เพราะฉะนั้น บทบาทหน้าที่ของครูโดยตรงจึงได้แก่ เป็นผู้จัดระบบหรือกำหนดทิศทางของประสบการณ์ และเป็นผู้อำนวยการ โครงการวิจัย ซึ่งจะต้องทำหน้าที่คอยกระตุ้น จูงใจให้ผู้เรียนได้เกิดความสนใจและความต้องการที่อยากจะเรียนรู้ ด้วยการเปิดโอกาสให้ผู้เรียนได้ลงมือปฏิบัติ และค้นคว้าทดลองด้วยตัวเอง ซึ่งโดยแนวทางนี้ ครูจะต้องเป็นผู้รอบรู้และมีความสามารถในการใช้เทคนิคด้านจิตวิทยากับเด็กอย่างมาก เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจถึงธรรมชาติของความแตกต่างทางด้านอินทรีย์หรือความพร้อมด้านปัจจัยภายในของเด็ก ทั้งในแง่ของภูมิหลัง ความสนใจ ความต้องการ รวมถึงสมรรถภาพด้านสมองหรือสติปัญญาของเด็กอย่างละเอียดถี่ถ้วน ซึ่งจะเป็พื้นฐานสำคัญในการกำหนดทิศทางแห่งประสบการณ์การเรียนรู้ หรือการจัดสร้างและจำลองโครงการเพื่อใช้เป็นเครื่องมือปฏิบัติการทดลองสำหรับผู้เรียนที่เหมาะสม นอกจากนี้ ครู ยังต้องทำหน้าที่เป็นผู้คอยดูแล และคอยแนะนำให้คำปรึกษาแก่ผู้เรียนตลอดระยะเวลาที่ทำการศึกษาค้นคว้า โดยไม่ปล่อยให้ผู้เรียนให้ปฏิบัติงานอย่างไร้ทิศทางและเป้าหมาย หรือเป็นการให้อิสระเสรีที่ไม่ถูกต้อง

บทบาทหน้าที่ของครูตามทรรศนะของคิวอิ้น นั้น ถือเป็นภาระหนักและเป็นหน้าที่ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่ง ต่อกระบวนการพัฒนาทางการศึกษาตามหลักปรัชญาพิพัฒนาการนิยมของคิวอิ้น เพราะฉะนั้น ถ้ายึดถือหลักการทำหน้าที่ของครูตามหลักปรัชญาการศึกษาของคิวอิ้น ดังกล่าวนั้นแล้ว เหตุการณ์ที่ครูไม่ให้ความสนใจเกี่ยวกับความแตกต่างระหว่างบุคคลและความต้องการของเด็ก และปล่อยให้ละเลยเด็กเกินไป จนทำให้เกิดผลเสียทั้งต่อเด็กและกระบวนการศึกษา จึงถือเป็นแนวทางที่ผิดไปจากหลักการศึกษาคิวอิ้น ทั้งนี้ เพราะหลักการของคิวอิ้นถือเด็กเป็นสิ่งสำคัญที่สุดแห่งกระบวนการพัฒนาทางการศึกษา จึงได้ชื่อว่าการศึกษาแบบยึดเด็กนักเรียนเป็นศูนย์กลาง

เมื่อพิจารณาเทียบกับทรรศนะของพุทธศาสนา บทบาทหน้าที่ของครูตามทรรศนะของคิวอิ้นกับทรรศนะของพุทธศาสนาที่น่าจะตรงกันอยู่บ้าง ก็คือการมีแนวคิดที่ว่า ครู คือผู้ที่ต้องรับภาระหน้าที่อันหนักและมีความสำคัญอย่างยิ่ง ต่อกระบวนการให้การเรียนรู้ของเด็กหรือผู้เรียน แต่อย่างไรก็ตาม มีความแตกต่างกันอยู่ระหว่างทรรศนะของทั้งสองฝ่าย ตรงที่แนวทางและเป้าหมาย เพราะในขณะที่บทบาทของครูตามหลักการศึกษาคิวอิ้นนั้น ได้แก่ การคอยอำนวยความสะดวกและคอยให้แนวทางหรือคำปรึกษาในการปฏิบัติการเรียนรู้ของเด็ก โดยจะต้องไม่ใช่วิธีการถ่ายทอด และปลูกฝังแบบอย่าง ค่านิยม และความเชื่อใด ๆ แก่เด็กหรือผู้เรียน เพราะถือเป็นการขัดขวางต่อแนวทางการเรียนรู้ด้วยการทดลองจากประสบการณ์ของผู้เรียนเอง ในทางตรงกันข้าม บทบาทหน้าที่ของครูตามทรรศนะของพุทธศาสนา ได้ให้ความสำคัญต่อวิธีการเรียนรู้ที่เน้นการอบรมสั่งสอน รวมถึงวิธีการปลูกฝังแบบอย่างความประพฤติ และค่านิยมอันถูกต้องดีงาม ที่จะเป็ประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิต และต่อการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของผู้เรียน เป็นการอบรมสั่งสอนด้วยการถ่ายทอดเนื้อหาวิชาความรู้ และการสั่งสอนด้วยการปฏิบัติตนเป็นแบบอย่างแห่งความประพฤติอันดีงาม พร้อมกับการ

ให้แนวทางเพื่อให้เด็กได้ลงมือปฏิบัติทดลองด้วยตนเอง ซึ่งครูจะมีหน้าที่คอยดูแลและเอาใจใส่ศิษย์บนพื้นฐานแห่งความเมตตากรุณา เป็นหลักสำคัญ

เพราะฉะนั้น บทบาทของครู จึงมิได้จำกัดอยู่แค่ครูในสถาบันการศึกษาเท่านั้น หากแต่ยังครอบคลุมไปถึงผู้ที่มีคุณสมบัติที่จะให้การอบรมสั่งสอนได้ ตั้งแต่มารดาบิดา ไปจนถึงผู้มีความรู้ความสามารถในวิชาการที่เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิต ทั้งในด้านเนื้อหาความรู้และแบบอย่างของความประพฤติที่ดีด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มารดาบิดานั้น ตามหลักคำสอนของพุทธศาสนาถือว่าเป็นบูรพาจารย์ของบุตร คือเป็นครูในเบื้องต้นหรือครูคนแรกของบุตร ในฐานะเป็นผู้ให้การอบรมสั่งสอน บ่มเพาะอุปนิสัยให้รู้ในสิ่งที่ควรไม่ควรหรือสิ่งผิดชอบชั่วดี และยังให้ซึมซับวัฒนธรรม กิริยามารยาทอันดีงามทั้งหลาย ทั้งโดยการถ่ายทอดจากวิถีชีวิต การอบรมด้วยการใช้วาจาพร่ำสอน รวมไปถึงการสร้างแบบอย่างของการปฏิบัติด้วย ดังนั้น ความหมายของครูตามทฤษฎีของพุทธศาสนา จึงมีขอบเขตที่กว้างและครอบคลุมไปถึงมารดาบิดาเป็นเบื้องต้น ต่อจากนั้นจึงจะเป็นการรับช่วงของครูผู้ให้การศึกษาในลักษณะที่เป็นสถาบันความรู้ต่อไป ซึ่งทฤษฎีดังกล่าวมานี้ น่าจะเป็นข้อแตกต่างระหว่างทฤษฎีของพุทธศาสนากับคิ่วอี้ ที่สำคัญอีกประการหนึ่ง

นอกจากนี้ ประเด็นเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของครู ที่พุทธศาสนาให้ความสำคัญและเน้นเป็นพิเศษ ซึ่งควรจะนำมาพิจารณาเพิ่มเติมอีกคือ คุณสมบัติหรือคุณลักษณะของครู เพราะนอกจากพุทธศาสนาจะให้ความสำคัญแก่บทบาทหน้าที่ของครู ในด้านการอบรมสั่งสอนวิชาความรู้แล้ว ยังได้เน้นความสำคัญในเรื่องความประพฤติตนของครู เพื่อเป็นแบบอย่างอันดีงามซึ่งจะต้องถ่ายทอดให้แก่ศิษย์ด้วย ครูตามความมุ่งหมายของพุทธศาสนา จึงมีบทบาทสำคัญในการทำหน้าที่อบรมบ่มเพาะเด็กให้เป็นคนที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตใจ กล่าวคือ เป็นคนดีมีศีลธรรมและมีความประพฤติเป็นระเบียบเรียบร้อย ควบคู่ไปกับวิชาความรู้ในการดำเนินชีวิตและการประกอบสัมมาชีพ เป็นผู้มีความเจริญงอกงามทั้งในปัจจุบัน และในการเพิ่มพูนคุณค่าความเป็นมนุษย์ให้สูงยิ่งขึ้นในอนาคต

กล่าวได้ว่า บทบาทหน้าที่ของครู ตามกระบวนการพัฒนาการศึกษาของพุทธศาสนา จะต้องเป็นผู้สมบูรณ์บริบูรณ์ทั้งวิชาความรู้และความประพฤติ อันเป็นแบบอย่างแห่งความดีงาม ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุ เรียกคุณลักษณะดังกล่าวนี้ว่า “ธรรมชีวิต” คือผู้มีธรรมเป็นชีวิต หรือผู้ที่ดำเนินชีวิตอยู่ด้วยความถูกต้องเป็นธรรม และมีความประพฤติที่ถูกต้องเหมาะสมจะเป็นครูของศิษย์ทั้งหลายได้ หมายความว่า ต้องสามารถบำเพ็ญประโยชน์คือคุณธรรมหรือความดีงามเพื่อตัวเองให้สมบูรณ์เสียก่อน จึงสมควรที่จะเป็นผู้ให้การอบรมสั่งสอนผู้อื่นได้ในภายหลัง ครูจึงต้องทำบทบาทหน้าที่เป็นสองเท่า กล่าวคือ ต้องสร้างคุณประโยชน์หรือคุณธรรมเพื่อตัวเองและเพื่อสร้างประโยชน์ให้แก่ผู้อื่นด้วย ดังคำกล่าวของท่านว่า

“ถ้าครูจะถือหลักอันนี้ คือการสร้างเด็กให้มีระบบธรรมชีวิต มีชีวิตอยู่ด้วยความถูกต้องก็ยิ่งดี แต่ว่าครูเองต้องเป็นธรรมชีวิตให้ได้เสียก่อน แล้วครูก็สอนเด็กและชี้ชวน

ให้สนใจได้ หรือว่าครูอธิบายจนมีความเข้าใจ แล้วครูก็ทำตนเป็นตัวอย่างแห่งบุคคล
 ธรรมชาตินี้อยู่ตลอดเวลา”⁷

เพราะฉะนั้น การสอนของครูโดยใช้วิธีการกระทำตนให้เป็นตัวอย่างให้ดู จึงน่าจะมี
 นำหนักความสำคัญมากวิธีหนึ่งตามหลักการของพุทธศาสนา เพราะว่าผู้เรียนหรือผู้ที่ได้รับคำสอน
 จะได้เห็นหลักฐานที่เป็นประจักษ์พยานได้ในเบื้องต้น และเป็นการสร้างความมั่นใจให้แก่ศิษย์ได้ว่า
 สิ่งเหล่านี้ที่ครูได้ประพฤติปฏิบัติให้เป็นแบบอย่างในการดำเนินชีวิต และในการอยู่ร่วมกันในสังคม
 เป็นสิ่งที่สามารถประพฤติปฏิบัติได้ผลจริง ทำให้ชีวิตมีประโยชน์มีคุณค่า และให้ผลเป็นความสุข
 ได้อย่างแท้จริง ไม่เหลือวิสัยที่จะนำมาเป็นแบบอย่างและปฏิบัติตาม อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกต
 ว่า หลักการดังกล่าวนี้ของพุทธศาสนา ไม่เป็นแนวทางที่ได้รับการยอมรับ หรือถูกเน้นความสำคัญ
 ต่อกระบวนการหรือแนวทางการพัฒนาการศึกษาของคิวยี่ ซึ่งอาจจะมีสาเหตุมาจากการยึดถือหลัก
 ปรัชญาที่เน้นความสำคัญต่อการศึกษา ค้นคว้าด้วยวิธีการทดลองจากประสบการณ์ จึงไม่ได้ส่งเสริม
 แนวทางการปลูกฝังค่านิยมด้านศีลธรรม ซึ่งเป็นแบบอย่างของความสุข และกฎระเบียบใด ๆ
 ที่ไม่ใช่กระบวนการในการทดลอง เพราะมองว่าเป็นสิ่งขัดขวางต่อการสร้างวุฒิปัญญาตามแนวทาง
 แห่งวิธีการทางปัญญา (Intellectual Method) ซึ่งแนวความคิดดังกล่าวนี้ น่าจะถือเป็นความแตกต่าง
 ในด้านหลักการเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่หรือคุณสมบัติของครู ระหว่างพุทธศาสนากับคิวยี่ ที่สำคัญ
 อีกประการหนึ่ง

อนึ่ง แนวทางการสอนที่เน้นคุณธรรมจริยธรรม และการสอนด้วยการพัฒนาตนเองให้
 เป็นแบบอย่างต่อผู้เรียนหรือเด็ก ถือเป็นสิ่งที่ขัดแย้งต่อหลักการและกระบวนการทางการศึกษาตาม
 แนวทางของคิวยี่ ด้วยเหตุผลเดียวกับที่ได้กล่าวแล้ว แต่เป็นแนวทางที่สำคัญในทฤษฎีของพุทธ
 ศาสนา เพราะมีความเชื่อถือว่า ตามแนวทางแห่งการปฏิบัตินี้ เมื่อบิดามารดา ครู และผู้ใหญ่ที่ควร
 เป็นแบบอย่างนั้น ได้ประพฤติตนให้เป็นแบบอย่างที่ดีงามแก่บุตรธิดา ศิษย์ และเยาวชนในสังคม
 แล้ว เขาเหล่านั้นก็จะยึดถือเป็นแบบอย่างและปฏิบัติตาม ซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่ดีในด้าน
 พฤติกรรม และสามารถสร้างความเจริญงอกงามให้แก่ชีวิตและสังคมส่วนรวมของตนได้

4.2.7 นักเรียน

ในด้านทฤษฎีที่เกี่ยวกับธรรมชาติของผู้เรียนหรือเด็กนักเรียนนั้น ตามทฤษฎีของ
 ปรัชญาพัฒนาการนิยมและคิวยี่ เชื่อว่าเด็กมีความชอบหรือความโน้มเอียงที่อยากจะเรียนในสิ่งที่
 ตนเองสนใจ ตรงกับความต้องการ และช่วยแก้ไขอุปสรรคปัญหาให้กับเขาได้ โดยต้องไม่มีการถูก
 บังคับขู่เข็ญ การควบคุมด้วยกฎระเบียบวินัยที่เข้มงวดตายตัว และการใช้อำนาจบังคับให้ปฏิบัติตาม

⁷พุทธทาสภิกขุ, ครูผู้สร้างโลก (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมศาลา, ม.ป.ป), หน้า 91.

เพราะฉะนั้น หลักการสำคัญเกี่ยวกับผู้เรียนตามทฤษฎีของคิวอี้ จึงเป็นการเน้นให้เด็กได้มีอิสระมากในการเรียนรู้ ซึ่งเกิดขึ้นจากความต้องการของตัวเอง แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าครูหรือผู้มีบทบาทหน้าเกี่ยวข้องจะต้องตามใจเด็กทุกอย่าง โดยปราศจากเหตุผลและการควบคุมสถานการณ์ใดเลย แต่มีความเชื่อว่าเด็กยังไม่มีวุฒิภาวะของความเป็นผู้ใหญ่ที่เพียงพอ ซึ่งจะต้องอาศัยความเป็นผู้มีประสบการณ์ที่มากกว่าและความรู้ที่กว้างขวางกว่าของครูคอยแนะนำ และคอยช่วยกำหนดทิศทางความสนใจในการจัดสรรประสบการณ์ที่ถูกต้องเหมาะสมให้

ผู้เรียนหรือนักเรียนตามหลักปรัชญาการศึกษาของคิวอี้ จึงต้องเป็นผู้ที่ได้รับการเอาใจใส่และให้ความสำคัญต่อปัจจัยภายใน ได้แก่ ศักยภาพและสมรรถภาพที่มีอยู่ภายในตัวผู้เรียน เช่น ระดับสติปัญญา ความสนใจ และความต้องการ เป็นต้น ซึ่งถือเป็นความสำคัญอันดับแรก และจากแนวความคิดที่ว่า การเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ต่อเมื่อผู้เรียนได้มีประสบการณ์ตรงหรือได้เรียนรู้โดยการลงมือทำด้วยตนเอง (Learning by Doing) ดังนั้น ผู้เรียนจึงควรมีอิสระที่จะเลือกตัดสินใจด้วยตนเองมีส่วนร่วมในการสร้างโครงการหรือกิจกรรมการเรียนการสอน มีส่วนร่วมในการเลือกสรรเนื้อหาและกิจกรรมที่ตนเองสนใจได้มากขึ้น และเน้นการทำกิจกรรมหรือโครงการร่วมกัน (Participation) เพื่อให้กิจกรรมการเรียนการสอนนั้น ดำเนินไปได้ตรงกับความต้องการและความสนใจของผู้เรียน กล่าวคือ ต้องเป็นกิจกรรมการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับความถนัดและความสามารถของนักเรียนแต่ละคน ซึ่งจะทำให้ผู้เรียนสามารถที่จะแสดงบทบาทหน้าที่ของตนเองได้มากที่สุด เพราะเน้นหลักการลงมือปฏิบัติด้วยตนเองมากกว่าที่จะเป็นการถ่ายทอดความรู้จากครู เพราะฉะนั้น หน้าที่ของครูจึงเป็นเพียงผู้คอยกระตุ้นจูงใจให้เด็กเกิดความต้องการหรือเกิดความกระตือรือร้นในการเรียนรู้ แทนที่จะเป็นผู้ถ่ายทอดวิชาความรู้ และใช้อำนาจหรือกฎระเบียบบังคับให้เด็กคอยรับความรู้อยู่ฝ่ายเดียว

ประเด็นที่น่าศึกษาวิเคราะห์ก็คือ การที่คิวอี้มีแนวความคิดที่ไม่เห็นด้วย ต่อแนวทางการพัฒนาผู้เรียนตามระบบการศึกษาแบบเก่า คือปรัชญาการศึกษาสารัตถนิยม (Essentialism) ซึ่งเป็นแนวทางการศึกษาแบบจารีตและอนุรักษนิยม โดยมีพื้นฐานความคิดมาจากปรัชญาจิตนิยม และมีหลักการพื้นฐานคือการปลูกฝังระเบียบวินัยทางศีลธรรม ถ่ายทอดเนื้อหาความรู้ ทักษะทางปัญญาตลอดถึงมรดกทางวัฒนธรรมของสังคมเป็นเป้าหมายหลักของการศึกษา โดยการใช้วิธีการถ่ายทอดความรู้จากครูสู่ผู้เรียน ฝึกฝนให้ผู้เรียนรู้จักรับผิดชอบต่อมรดกทางสังคม โดยไม่มีความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงสังคม ซึ่งคิวอี้มองว่าเป็นแนวทางที่จำกัดอิสรภาพและความสามารถในการพัฒนาด้านวุฒิปัญญาของผู้เรียน จึงได้ปรับเปลี่ยนหลักการไปในทางที่ตรงกันข้าม คือเปลี่ยนจากการให้ความสำคัญต่อปัจจัยภายนอกมาสู่ปัจจัยภายในของผู้เรียน จากการเรียนที่ถูกควบคุมด้วยกฎระเบียบวินัยที่เคร่งครัดมาสู่การเรียนรู้โดยผ่านกิจกรรมหรือโครงการ และเปลี่ยนจากการเรียนการสอนที่เน้นเนื้อหาวิชาและครู มาสู่การเรียนรู้โดยเน้นการปฏิบัติทดลองผ่านประสบการณ์ของผู้เรียนแทน เพราะฉะนั้น กระบวนการพัฒนาผู้เรียนตามแนวทางของคิวอี้ จึงไม่มีการกำหนดกฎระเบียบทาง

วินัยหรือกฎควบคุมความประพฤติที่เคร่งครัดไว้ตายตัว แต่เน้นให้ผู้เรียนสร้างความสำนึกในตัวเอง (self consciousness) ผ่านกระบวนการของการเรียนรู้จากประสบการณ์ด้วยตนเองเป็นหลักสำคัญ ในทางตรงกันข้าม พุทธศาสนามองธรรมชาติของผู้เรียนตามกระบวนการในการพัฒนาผู้เรียนว่า ผู้เรียน (ศิษย์) มีความมุ่งหมายถึงบุคคลผู้กำลังฝึกฝนพัฒนาตนเองไปสู่ความรอบรู้ในวิชาการ และความสมบูรณ์พร้อมทั้งด้านร่างกายและจิตใจ ซึ่งจะต้องทำหน้าที่ทั้งในด้านรับการอบรมสั่งสอนจาก ครูอาจารย์ ทั้งในด้านประพฤติตนอยู่ภายในกรอบแห่งกฎระเบียบวินัย และตามแบบอย่างที่ดีของครู โดยการนำคำสั่งสอนมาปฏิบัติและทดลองฝึกฝนด้วยตนเอง

อนึ่ง แม้ว่าพุทธศาสนาและคิ่วอื่นต่างก็ให้ความสำคัญต่อศักยภาพภายในของผู้เรียน คือ ความแตกต่างกันด้านสติปัญญา ความต้องการ ความสนใจ รวมไปถึงภูมิหลังของผู้เรียน โดยยึดถือหลักการแห่งความแตกต่างระหว่างบุคคลไว้ค่อนข้างจะตรงกัน แต่พุทธศาสนา ได้กล่าวถึงศักยภาพของผู้เรียนหรือความสามารถในการรับความรู้ของบุคคลไว้แตกต่างกันออกไป โดยมองว่ามนุษย์มีความแตกต่างกันทางด้านอินทรีย์หรือกำลังความสามารถในการรับรู้ด้านต่าง ๆ ไม่เหมือนกัน ดังนั้น ในการอบรมสั่งสอน จึงต้องคำนึงถึงความแตกต่างแห่งศักยภาพดังกล่าวนี้เป็นสิ่งสำคัญอันดับแรก อย่างไรก็ตาม พุทธศาสนายังต่างออกไปอีก ที่เน้นความสำคัญต่อการพัฒนาจิตใจระดับสูง และมองธรรมชาติของผู้ที่ยังต้องศึกษา (เสขบุคคล) ว่าเป็นผู้ที่ยังถูกครอบงำด้วยอวิชา ซึ่งต้องฝึกฝนและพัฒนาตนเองให้มีความแก่กล้าทางด้านอินทรีย์ เพื่อที่จะปลดปล่อยตนเองออกจากพันธนาการ คือ อวิชาและกิเลสอาสวะทั้งหลายให้สิ้นไป จึงได้ชื่อว่า อเสขบุคคล คือผู้หมดสิ้นซึ่งกิจธุระที่จะต้องศึกษาอีกต่อไป

อนึ่ง แม้ว่าทรรศนะของพุทธศาสนากับคิ่วอื่น จะเห็นสอดคล้องกันในเบื้องต้นเกี่ยวกับประเด็นความแตกต่างระหว่างปัจเจกผู้เรียน แต่พุทธศาสนาก็มองต่างจากคิ่วอื่นเกี่ยวกับคุณสมบัติและหน้าที่ของผู้เรียน หรือผู้ที่ได้ผ่านการศึกษิตตามแนวทางของพุทธศาสนา ซึ่งผู้ที่ได้รับการศึกษาในทรรศนะของพุทธศาสนานั้น จะต้องเป็นผู้ที่ดำรงตนอยู่ในกรอบแห่งระเบียบวินัยทางศีลธรรมหรือความประพฤติที่เหมาะสมดีงาม จึงจะถือได้ว่าเป็นผู้มีคุณลักษณะของผู้ได้รับการฝึกฝนอบรมตนเองตามกระบวนการพัฒนาของไตรสิกขา คือ สีล สมาธิ และปัญญา นอกจากนี้ บทบาทหน้าที่ของผู้เรียนหรือศิษย์ ยังต้องประพฤติตนให้สมกับฐานะ สมควรที่จะได้รับการอบรมสั่งสอนจากครูอาจารย์ ก็จะต้องเป็นผู้มีอุปนิสัยและคุณธรรมของผู้เรียนหรือศิษย์ที่ดี โดยการแสดงความเคารพ นอบน้อมต่อครูในฐานะผู้ให้การอบรมสั่งสอนวิชาความรู้ และยังประพฤติตนให้เหมาะสมกับความไว้วางใจและความเมตตากรุณา มีคุณธรรมคือความกัญญกตเวที และประพฤติตนเป็นคนดีเพื่อเป็นการบูชาคุณของครูอาจารย์ เป็นต้น ซึ่งแนวทางเช่นนี้ของพุทธศาสนา น่าจะแตกต่างจากเด็กที่ได้รับการศึกษาตามแนวทางของคิ่วอื่น ซึ่งเน้นให้เด็กมีเสรีภาพทางความคิดและการกระทำอย่างเต็มที่ ซึ่งอาจจะเป็นช่องทางนำไปสู่การขาดระเบียบวินัยทางศีลธรรมอันดีงามได้ ทั้งนี้ เนื่องจากตามแนวทาง

ของคิวนั้น ได้ปฏิเสธการใช้กฎเกณฑ์หรือแนวทางการฝึกฝนระเบียบวินัยไว้ตายตัว แต่ใช้วิธีที่ให้เด็กได้เกิดความสำนึกในตนเองผ่านกระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์ตรง ซึ่งคุณสมบัติของผู้ที่ได้รับการศึกษาตามแนวทางของคิวนั้น น่าจะเป็นผู้ที่มีความกระตือรือร้นในการศึกษาค้นคว้าวิชาความรู้อยู่เสมอ แต่เพราะความรู้ที่เกิดขึ้นนั้น เป็นความรู้เพื่อสนองตอบต่อความต้องการของชีวิตในด้านสังคมความเป็นอยู่อย่างเดียว โดยไม่ได้เน้นความรู้ที่มีเป้าหมายเพื่อความสงบสุข หรือความเป็นอิสระภายในจิตใจ รวมไปถึงการที่ไม่ยอมรับแนวทางการฝึกฝนอบรมตนเองในด้านกฎระเบียบทางศีลธรรมด้วยแล้ว อาจจะทำให้เด็กสูญเสียในเรื่องคุณธรรมและเป้าหมายชีวิตที่เกี่ยวกับอิสระภายในได้

กล่าวได้ว่า เกี่ยวกับธรรมชาติและคุณลักษณะที่พึงประสงค์ของผู้เรียนหรือผู้ศึกษาตามทฤษฎีของพุทธศาสนาและคิวนั้น มีความแตกต่างกันค่อนข้างมาก เพราะตามแนวทางของพุทธศาสนานั้น คุณลักษณะของผู้เรียนหรือผู้ที่ได้รับการศึกษา จะต้องเป็นผู้ที่สมบูรณ์ทั้งความรู้ทั่วไปที่เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตทั้งหลาย และความรู้ที่เน้นการพัฒนาตนเองควบคู่ไปกับคุณธรรมคือความมีระเบียบวินัยและความประพฤติถูกต้องงดงามในทางศีลธรรม นอกจากนี้ ยังเน้นคุณสมบัติคือความเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยอิสระภายในเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต ในขณะที่ คุณลักษณะของผู้เรียนที่ได้รับการศึกษาตามแนวทางของคิวนั้น ไม่ได้เน้นความสำคัญเกี่ยวกับกฎระเบียบวินัยและคุณค่าที่สมบูรณ์ตายตัว เพราะเชื่อถือแนวความคิดที่ว่าคุณค่าเป็นสิ่งสัมพัทธ์ ซึ่งจะไม่คงที่ตายตัว และเป็นเรื่องของปัจเจกบุคคลที่จะต้องตัดสินใจเกี่ยวกับคุณค่าด้วยตัวเขาเอง บนพื้นฐานของปัจจัยแวดล้อมหรือบริบททางสังคม และไม่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาทางการศึกษา เพราะว่า คิวนั้นไม่เห็นด้วย กับการที่จะกำหนดแนวทางการพัฒนาคุณธรรมจริยธรรมของผู้เรียนไว้ในหลักสูตรหรือกระบวนการพัฒนาทางการศึกษา

เพราะฉะนั้น เป้าหมายเกี่ยวกับตัวผู้เรียนตามแนวทางของคิวนั้น จึงน่าจะเกี่ยวข้องกับเป้าหมายด้านชีวิตสังคมเป็นหลัก กล่าวคือ เน้นถึงความเป็นผู้มีความสามารถในการแก้ปัญหาและการปรับตัวเข้ากับสภาพสังคมที่มีการเปลี่ยนแปลงได้ ซึ่งก็อาจจะเป็นข้อค้อยเกี่ยวกับแนวทางการเสริมสร้างระเบียบวินัยทางศีลธรรม ที่ไม่มีหลักยึดถือและเกณฑ์ในการตัดสินใจที่แน่นอน รวมไปถึงการที่ไม่ได้เน้นความสำคัญต่อเป้าหมายชีวิตเกี่ยวกับอิสระภายใน และเมื่อมีความเชื่อที่ว่าคุณค่านั้นไม่มีค่าที่สมบูรณ์ ก็ยิ่งจะเป็นการยากที่จะหาแนวทางที่เป็นหลักประพจน์ที่แน่นอนในการพัฒนาความองกวมของชีวิตด้านศีลธรรมและความประพฤติชอบของเยาวชน เพราะถ้าเชื่อว่าคุณค่าไม่มีอยู่แล้ว ก็ย่อมไม่มีหลักใดที่จะนำมาใช้เป็นสรณะให้กับชีวิตเพื่อนำไปสู่ความดีงามที่แท้จริงได้เลย

ตารางที่ 1 สรุปเปรียบเทียบทฤษฎีเกี่ยวกับปรัชญาพื้นฐาน

ปรัชญาพื้นฐาน	พุทธศาสนาเถรวาท	จอห์น ดิวอี้
<p>ภววิทยา (Ontology)</p>	<p>ความเป็นจริง คือสิ่งธรรมชาติ ซึ่งต้องดำเนินไปตามกฎเกณฑ์ ธรรมชาติที่แน่นอนตายตัว คือกฎ ไตรลักษณ์ และปัจจุสมุปบาท ซึ่งมีอยู่โดยไม่เปลี่ยนแปลง ส่วน ความเป็นจริงที่อยู่ในกฎเป็นสิ่งที่ ไม่สมบูรณ์ ต้องเปลี่ยนแปลงไป ตามเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัยทั้งสิ้น ไม่ว่าจะ เป็นโลกธรรมชาติ มนุษย์ และสรรพสิ่งในธรรมชาติ</p>	<p>ความเป็นจริงเป็นสิ่งสัมพัทธ์ เกิดขึ้นจากประสบการณ์ หรือ จากประสาทสัมผัสของมนุษย์ ความเป็นจริงจึงไม่คงที่ตายตัว และเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ตามประสบการณ์ของมนุษย์ ความเป็นจริงต้องเป็นสิ่งที่ สามารถนำมาใช้ได้ผล ด้วย มาตรฐานอันเดียวกัน</p>
<p>ทฤษฎีความรู้ (Epistemology)</p>	<p>เกิดจากประสบการณ์ของมนุษย์ ผ่านปัจจัยภายนอก (ปรโตโมสะ) และปัจจัยภายใน คือการใช้ ความคิดและสติปัญญาในการ ไคร่ครวญ (โยนิโสมนสิการ) หรือ จากบ่อเกิดความรู้ 3 ประเภท คือ สุตมยปัญญา จินตามยปัญญา และ ภาวนามยปัญญา</p>	<p>เป็นผลที่เกิดจากประสบการณ์ หรือการมีปฏิสัมพันธ์กัน ระหว่างผู้รู้กับสิ่งแวดล้อม ความรู้จึงไม่คงที่และตายตัว ซึ่งความรู้ที่แท้จริงนั้นจะต้อง ใช้ได้ผลในทางปฏิบัติ (Truth as what works)</p>
<p>ทฤษฎีคุณค่า (Axiology)</p>	<p>คือมาตรฐานความดีความชั่ว หรือ มาตรฐานทางศีลธรรม ซึ่งถือเป็น กรอบหรือกฎควบคุมการเป็นอยู่ ร่วมกันของมนุษย์ ซึ่งมีทั้งระดับ ชีวิตสังคมและระดับกฎธรรมชาติ ส่วนเกณฑ์ในการตัดสินคุณค่านั้น ต้องใช้เจตนา มโนสำนึก ผลที่เกิด จากการกระทำและคำติเตียนของ บัณฑิตผู้รู้เป็นหลักเกณฑ์สำคัญ</p>	<p>สิ่งดีงามสำหรับสังคมส่วนรวม ที่มนุษย์ร่วมกันสร้างขึ้น และ เป็นการกระทำที่สังคมยอมรับ ว่าดีตามแต่สถานการณ์ ซึ่งการ ตัดสินในทางคุณค่า ต้องยึดถือ ตามความเห็นของส่วนรวมเป็นหลัก โดยคำนึงถึงผลที่เกิดขึ้น หรือประโยชน์สุขที่ได้จากการ ลงมือปฏิบัติ เป็นหลักสำคัญ</p>

ตารางที่ 2 สรุปเปรียบเทียบทฤษฎีเกี่ยวกับปรัชญาการศึกษา

กระบวนการทางการศึกษา	พุทธศาสนาเถรวาท	จอห์น ดิวอี้
หลักการ	การศึกษา คือกระบวนการพัฒนาความเป็นมนุษย์ให้สมบูรณ์ทั้งภายนอกและภายในอย่างต่อเนื่องตามกระบวนการแห่งอริยมรรคและไตรสิกขา เพื่อส่งเสริมความงอกงามของชีวิตทั้งในด้านสังคม อารมณ์และสติปัญญาที่ครบถ้วน	การศึกษา คือกระบวนการสร้างสรรค์ประสบการณ์ใหม่ที่เหมาะสมและเป็นประโยชน์ต่อการแก้ปัญหาของมนุษย์ เพื่อให้เกิดความงอกงาม และความเจริญก้าวหน้า อย่างต่อเนื่องแก่ชีวิตและสังคม
วิธีการ	มุ่งเน้นการอบรมพัฒนาความเป็นมนุษย์อย่างครบถ้วน ตามแนวทางแห่งอริยมรรคและไตรสิกขา หรือแนวทางแห่งศรัทธาและปัญญา คือปรโตโมสะ-โยนิโสมนสิการ หรือด้วยขั้นตอนการพัฒนาตามหลักภาวนา 4 ได้แก่ กายภาวนา สติภาวนา จิตภาวนา และปัญญาภาวนา	เน้นกระบวนการแก้ปัญหา ด้วยการปฏิบัติทดลอง และใช้วิธีการทางวิทยาศาสตร์ เป็นวิธีการในการสร้างความรู้ หรือประสบการณ์ใหม่ขึ้นเรื่อย ๆ โดยเน้นความสำคัญต่อวิธีการหาความรู้มากกว่าเนื้อหา และต่อปัจจัยภายในตัวของผู้เรียนมากกว่าปัจจัยภายนอกอื่น ๆ
จุดมุ่งหมาย	เพื่ออิสรภาพและประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคมในระดับต่าง ๆ คือประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ภายนอกที่มั่นคง และประโยชน์อย่างยิ่ง คือการเข้าถึงอิสรภาพและสังฆธรรมที่สมบูรณ์สูงสุด	เพื่อเตรียมพร้อมสำหรับการแก้ปัญหา สามารถปรับตัวเข้ากับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงของสังคม เพื่อความเจริญงอกงามและประโยชน์สุขแก่ชีวิตและสังคมโดยส่วนรวม
หลักสูตร	เป็นหลักสูตรที่เน้นและส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้เพื่อการเข้าถึงสังฆธรรม มุ่งเน้นการฝึกอบรมจิตและการเจริญปัญญา ตามแนวทางแห่งไตรสิกขาและอริยมรรค ซึ่ง	เป็นหลักสูตรที่เน้นส่งเสริมกระบวนการแก้ปัญหาชีวิตและสังคมซึ่งเปลี่ยนแปลงไป ต้องสัมพันธ์กับปัจจัยผู้เรียน เน้นหลักสูตรที่ส่งเสริมผู้เรียน

	ยังได้ครอบคลุมไปถึงหลักสูตรที่ส่งเสริมพัฒนาการด้านชีวิตสังคม และวิชาความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตทุกอย่างด้วย	ให้เรียนรู้และแก้ปัญหาด้วยตนเอง เช่น หลักสูตรวิชาสังคมศึกษา และวิทยาศาสตร์ เป็นต้น
การเรียนการสอน	สอนด้วยวิธีการบรรยาย หรือการอภิปรายเนื้อหาวิชา และให้ลงมือปฏิบัติด้วยตัวเอง โดยมุ่งเน้นการเรียนการสอนที่นำพาผู้เรียนให้มุ่งไปสู่สัจธรรมสูงสุดด้วยตนเอง ซึ่งครูจะคอยทำหน้าที่ในการเป็นกัลยาณมิตรที่ดี และยังสอนด้วยการปฏิบัติตัวเป็นแบบอย่างความประพฤติที่ถูกต้องดีงามอีกด้วย	ใช้วิธีการเรียนการสอนโดยการแก้ปัญหา (problem solving) หรือ โดยวิธีการลงมือปฏิบัติ สืบค้นและทดลองด้วยตนเอง โดยเน้นความสำคัญต่อวิธีการหรือกระบวนการเข้าถึงความรู้ ซึ่งก็คือวิธีการทางวิทยาศาสตร์ (scientific method) มากกว่าให้ความสำคัญต่อเนื้อหาความรู้
ครู	เป็นกัลยาณมิตร ซึ่งจะต้องมีวิชาความรู้สมบูรณ์ที่จะให้การอบรมสั่งสอนและสมบูรณ์ด้วยคุณธรรม การประพฤติตนเองเป็นแบบอย่างแห่งความดีงามให้แก่ศิษย์ได้	เป็นเพื่อน เป็นที่ปรึกษา และผู้ร่วมโครงการหรือผู้อำนวยการวิจัย ที่จะคอยดูแลให้คำปรึกษา คอยช่วยกำหนดทิศทางแห่งประสบการณ์ที่เหมาะสมให้
นักเรียน	คืออินทรีย์ที่จะต้องรับการพัฒนา ซึ่งมีความแตกต่างในด้านความพร้อมทางร่างกายและสติปัญญา ต้องใช้ความอดทน และความเพียรพยายามในการศึกษาเรียนรู้ และปฏิบัติด้วยตนเอง ทั้งจะต้องเป็นผู้มีอาจารย์ คือประพฤติตนอยู่ในกรอบแห่งระเบียบอันดีงาม	ผู้เรียนเป็นอินทรีย์ ที่ต้องการสืบเสาะแสวงหาประสบการณ์ และเป็นผู้สร้างประสบการณ์ ให้เกิดขึ้นด้วยการลงมือปฏิบัติ ทดลองด้วยตนเอง บนพื้นฐานความพร้อมแห่งปัจจัยบุคคล ความแตกต่างด้านความสนใจ และความต้องการ เป็นต้น

4.3 พุทธศาสนากับดิวอี้: สัมบูรณ์นิยมกับสัมพัทธนิยม

จากการศึกษาวิเคราะห์และเปรียบเทียบถึงแนวความคิดทั้งในด้านปรัชญาพื้นฐาน และ ปรัชญาการศึกษาจากทรรศนะของพุทธศาสนาและดิวอี้ ทำให้ได้ทราบถึงข้อสรุปที่ว่า สาเหตุหลักที่สำคัญซึ่งทำให้ปรัชญาการศึกษาของพุทธศาสนากับดิวอี้มีความแตกต่างกันนั้น เป็นเพราะความเชื่อเกี่ยวกับหลักปรัชญาพื้นฐานที่ต่างกัน ดิวอี้เน้นเชื่อในความเป็นจริงที่เป็นสัมพัทธนิยม (Relativism) ส่วนพุทธศาสนาเชื่อในหลักสัมบูรณ์นิยม (Absolutism) ส่วนในหลักความรู้และคุณค่า ก็มีลักษณะเดียวกันคือ ดิวอี้ยึดถือหลักความรู้และคุณค่าเป็นเพียงสิ่งสัมพัทธ์ ซึ่งไม่ใช่หลักการที่สมบูรณ์ตายตัว เป็นปรากฏการณ์ของชีวิตและสังคม และเป็นเพียงอุปกรณ์ หรือเครื่องมือในการแก้ปัญหาของมนุษย์ ส่วนพุทธศาสนายึดถือธรรมชาติของความรู้และคุณค่า เป็นสัจธรรมหรือเป็นสิ่งสัมบูรณ์ ซึ่งเป็นสิ่งที่มีสถานะตายตัว เป็นหลักจริยธรรมที่ใช้เป็นสรณะเครื่องยึดเหนี่ยว และเป็นแนวทางนำไปสู่เป้าหมายที่มีค่าสูงสุดซึ่งมนุษย์ควรจะได้รับ ซึ่งจากทรรศนะเกี่ยวกับหลักปรัชญาพื้นฐานที่แตกต่างกันดังกล่าวนี้เอง ได้ส่งผลให้แนวทางในการจัดการศึกษาตามปรัชญาการศึกษาของทั้งสองฝ่ายนั้นมีแนวทางหรือทิศทางหลักที่แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด ดังจะ ได้อธิบายสรุปต่อไปนี้

4.3.1 หลักการ

จากความเชื่อในหลักปรัชญาพื้นฐานที่แตกต่างกันของพุทธศาสนาและดิวอี้ ส่งผลให้ทรรศนะเกี่ยวกับปรัชญาการศึกษาของทั้งสองฝ่ายนั้นแตกต่างกัน ดิวอี้เชื่อว่าความเป็นจริง ความรู้ และคุณค่าเป็นสิ่งสัมพัทธ์ ไม่มีสิ่งใดคงที่ตายตัว สาระสำคัญของโลกและสังคมของมนุษย์คือความเปลี่ยนแปลง ไม่มีสิ่งใดที่เป็นนิรันดร์หรือเป็นสิ่งสมบูรณ์สูงสุดสำหรับชีวิตมนุษย์ ทุกสิ่งทุกอย่างเปลี่ยนแปลงไปตามประสบการณ์ของมนุษย์และสภาพแวดล้อมทางสังคม หลักการศึกษาของดิวอี้จึงไม่มีหลักการและจุดมุ่งหมายที่กำหนดไว้ตายตัว การศึกษาเป็นเพียงการจัดสรรประสบการณ์หรือสิ่งแวดล้อมให้เหมาะสมต่อการเรียนรู้ บนพื้นฐานของความจำเป็น ความต้องการ และความสนใจของผู้เรียนและความจำเป็นทางสังคม ส่วนพุทธศาสนาเชื่อในหลักความเป็นจริง ความรู้ และคุณค่าที่สมบูรณ์ตายตัว เชื่อในสัจธรรมและแนวทางที่จะนำไปสู่สัจธรรมนั้นได้ ซึ่งมีหลักปฏิบัติและจุดมุ่งหมายกำหนดไว้ตายตัว หลักการศึกษาของพุทธศาสนาก็มีแนวทางเดียวกันนี้ การศึกษานั้นเป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ไปสู่ความสมบูรณ์ หรือนำไปสู่สัจธรรมซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต การศึกษาจึงมีลักษณะเป็นการฝึกฝนอบรมอินทรีย์ของผู้เรียนให้แก่กล้า และเป็นวิธีการหล่อหลอมคุณค่าความเป็นมนุษย์ให้สมบูรณ์ตามหลักพุทธธรรม กล่าวคือ เป็นผู้ที่สมบูรณ์ด้วยความรู้คู่คุณธรรม

4.3.2 วิธีการ

จากที่ควิธีเชื่อในหลักปรัชญาพื้นฐานที่ว่า ความเป็นจริง ความรู้ และคุณค่าเป็นสิ่งที่ไม่สมบูรณ์ตายตัว แต่เปลี่ยนแปลงและดำเนินไปตามปัจจัยหรือเงื่อนไขแวดล้อมนั้น ๆ วิธีการที่ดีที่สุดที่จะนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการเข้าถึงความจริง ความรู้ และคุณค่าดังกล่าวนี้ ก็คือวิธีการคิดหรือวิธีการแห่งวิทยาศาสตร์ (Scientific Method) ซึ่งถือเป็นวิธีการสำคัญในการสืบค้น ทดลอง และตรวจสอบความจริง นอกจากนี้ ยังถือว่าวิธีการนั้นสำคัญมากกว่าความรู้หรือเนื้อหาของความจริง ซึ่งได้ส่งผลให้แนวทางการศึกษาของควิธี ยึดถือวิธีการที่เน้นให้ผู้เรียนศึกษาค้นคว้าและทดลองด้วยประสบการณ์ของตนเอง ซึ่งผลที่ได้จากการศึกษานั้นก็จะไม่มีความสมบูรณ์ตายตัวที่สุด ส่วนพุทธศาสนานั้นเชื่อในหลักความเป็นจริง ความรู้ และคุณค่าที่สมบูรณ์ตายตัว ซึ่งวิธีการในการเข้าถึงความจริง หรือวิธีการที่จะนำไปสู่เป้าหมายนั้นก็จะมีแนวทางที่ตายตัว และจะต้องสัมพันธ์กับเป้าหมายที่มีอยู่โดยความเป็นสังขธรรมนั้นด้วย เพราะฉะนั้น หน้าที่สำคัญจึงขึ้นอยู่กับผู้เรียนซึ่งจะต้องใช้ทั้งความวิริยะอุตสาหะ และความพร้อมแห่งสติปัญญาในการที่จะดำเนินไปสู่ความจริง ตลอดถึงต้องอาศัยผู้แนะนำและชี้ทางที่ดีเป็นกัลยาณมิตรอีกด้วย

4.3.3 จุดมุ่งหมาย

ตามหลักปรัชญาพื้นฐานของควิธีนั้น ความเป็นจริงไม่มีเป้าหมายที่สมบูรณ์ตายตัว เป็นสิ่งสัมพัทธ์ คือเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ หลักความเป็นจริงในลักษณะเช่นนี้จึงไม่มีเป้าหมายที่สมบูรณ์ตายตัว เพราะเป้าหมายนั้นจะเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขแห่งประสบการณ์เรื่อยไป ซึ่งถ้าจะถือเป็นเป้าหมาย ก็เป็นเพียงเป้าหมายที่เกิดจากประสบการณ์หรือกิจกรรมหนึ่ง ๆ ได้สิ้นสุดลงเท่านั้น คือเป็นเป้าหมายเฉพาะหน้าหรือเฉพาะกิจกรรม ด้วยเหตุนี้ เป้าหมายการศึกษาที่กำหนดไว้สมบูรณ์ตายตัวจึงไม่มีในปรัชญาการศึกษาของควิธี เพราะกระบวนการทางการศึกษาจะเปลี่ยนไปตามความต้องการ ความเหมาะสม ตลอดจนสภาพชีวิตและสังคมแบบใดแบบหนึ่งซึ่งจะมีจุดมุ่งหมายที่เฉพาะแตกต่างกันไปไม่ตายตัว หมายความว่า ปัญหา วิธีการ และเป้าหมายของสังคมหนึ่งอาจจะใช้ไม่ได้กับอีกสังคมหนึ่ง เพราะฉะนั้น แนวทางและจุดมุ่งหมายตามปรัชญาการศึกษาของควิธีจึงไม่มีหลักยึดถือที่ตายตัว ส่วนพุทธศาสนาเชื่อในหลักความเป็นจริง ความรู้ และคุณค่าที่สมบูรณ์ตายตัว ซึ่งส่งผลให้กระบวนการทางการศึกษาของพุทธศาสนา มีแนวทางการพัฒนาไปสู่จุดมุ่งหมายที่ตายตัว โดยเน้นความสำคัญต่อคุณค่าความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ตามแนวพุทธธรรมหรือสังขธรรม

4.3.4 หลักสูตร

ในหลักปรัชญาการศึกษาของควิธี หลักสูตรเป็นสิ่งที่ไม่สำคัญเท่ากับวิธีการค้นหาความจริง เพราะควิธีเชื่อในหลักความเป็นจริงที่ว่า ความจริงเป็นสิ่งที่เปลี่ยนแปลงและไม่ตายตัว ซึ่ง

ทำให้สังคมมนุษย์เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ความคิดหรือความจริงก็เปลี่ยนแปลงตามไป ส่วนพุทธศาสนา เชื่อในหลักความเป็นจริง ความรู้ และคุณค่าที่มีลักษณะสมบูรณ์ตายตัว จึงเชื่อว่าความเป็นจริง บางอย่างเป็น “อกาลิก” ดังนั้น หลักสูตรที่จะนำพาเราไปสู่ความจริงย่อมจะต้องสอดคล้องกับความ เป็นจริงที่ตายตัว หลักสูตรในทรรณะของพุทธศาสนาจึงเป็นสิ่งสำคัญ และจากการประเมินของ พุทธศาสนาต่อปรัชญาการศึกษาของคิวอี้ หลักสูตรที่จัดตามความสนใจ ความถนัด และความ ต้องการของนักเรียน อาจจะไม่นำพาไปสู่สิ่งที่พึงประสงค์ก็ได้ เพราะสิ่งที่เด็กสนใจและต้องการ อาจไม่ใช่สิ่งมีประโยชน์ก็ได้ จึงอาจเรียกได้ว่า การศึกษาตามแบบคิวอี้เป็นการศึกษาที่ยึดถือเด็ก นักเรียนเป็นศูนย์กลางของกระบวนการพัฒนา ในขณะที่พุทธศาสนายึดถือสังขธรรมหรือหลักความ เป็นจริงที่สมบูรณ์เป็นศูนย์กลาง

4.3.5 การเรียนการสอน

จากความเชื่อในปรัชญาพื้นฐานของคิวอี้ที่มองว่า โลกและสังคมมนุษย์เป็นสิ่งสัมพัทธ์ ซึ่งมีลักษณะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ การเรียนการสอนจึงต้องเน้นให้นักเรียนมีอิสระในการแสวงหา ความรู้ด้วยตัวเอง เพราะเชื่อว่าการให้ความรู้โดยการถ่ายทอดเนื้อหาวิชาทำให้ความรู้ที่ได้เป็นสิ่งที่ ล้าหลังไม่ทันสมัย ไม่เหมาะสมกับความต้องการและความเปลี่ยนแปลงของสังคม ในขณะที่พุทธ ศาสนา เชื่อถือในปัญญาแห่งการตรัสรู้และการได้ทรงค้นพบสังขธรรมของพระพุทธองค์ ซึ่งทรง พบว่า ไตรสิกขา คือ สีล สมาธิ และปัญญานั้น เป็นหนทางที่จะนำพาไปสู่สังขธรรมได้ เพราะเชื่อใน ความสมบูรณ์ สังขธรรมจึงมีเพียงหนึ่งเดียว และวิธีการที่ดีที่สุดก็มีเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น การเรียน การสอนตามแนวทางของพุทธศาสนาจึงเน้นไปที่วิธีการดังกล่าว

4.3.6 ครู

จากความเชื่อถือในสังขธรรมซึ่งเป็นสิ่งตายตัวของพุทธศาสนา การที่จะดำเนินให้ เข้าถึงสังขธรรมนั้นได้ จึงเป็นสิ่งที่ยากลำบากและจะต้องใช้ความเพียรพยายามอย่างยิ่ง ไม่ใช่สิ่งที่จะ ได้มาโดยง่าย จำเป็นที่จะต้องอาศัยกัลยาณมิตรคอยช่วยแนะนำและชี้ทางให้ เพราะฉะนั้น ครูจึงมี บทบาทและความสำคัญอย่างยิ่งในกระบวนการแสวงหาความรู้หรือความจริงตามทรรณะของพุทธ ศาสนา ส่วนคิวอี้เชื่อในหลักความเป็นจริงซึ่งเป็นสิ่งสัมพัทธ์ ทุกสิ่งทุกอย่างจึงต้องเปลี่ยนแปลงไป ตามกาลและเทศะ ในแง่ของการศึกษา นักเรียนจะต้องประสบกับปัญหาต่าง ๆ ในอนาคต ด้วย ตนเอง หน้าที่ของครูจึงไม่สำคัญเท่ากับครูตามปรัชญาการศึกษาของพุทธศาสนา เพราะหน้าที่ของ ครูตามแนวของคิวอี้เป็นเพียงผู้ให้คำแนะนำปรึกษา และช่วยจัดสภาพแวดล้อมหรือประสบการณ์ที่ เหมาะสมเพื่อให้นักเรียนสามารถเรียนรู้ด้วยตนเองได้

4.3.7 นักเรียน

จากแนวความคิดในด้านปรัชญาพื้นฐานของคิวอี้ที่ว่า ความเป็นจริงเป็นสิ่งสัมพัทธ์ คือต้องเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวและไม่คงที่ตายตัว ความรู้และคุณค่าก็มีลักษณะเช่นเดียวกัน คือเป็น สิ่งที่ไม่สมบูรณ์ แต่จะขึ้นอยู่กับเงื่อนไขแห่งปัจจัยภายในของผู้รู้และสิ่งแวดล้อม ดังนั้น ในแง่ของ การพัฒนากระบวนการทางการศึกษา สารสำคัญจึงขึ้นอยู่กับตัวของผู้เรียนและนักเรียนเอง ที่จะต้อง แสดงบทบาทในฐานะเป็นศูนย์กลางของกระบวนการเรียนรู้ การศึกษาตามแนวนี้จึงให้ความสำคัญ ต่อปัจจัยภายในของผู้เรียน คือความสนใจ และความต้องการเฉพาะบุคคล เป็นตัวยืนโรงหรือเป็น ศูนย์กลางในการจัดการศึกษา ซึ่งถ้าประเมินจากทฤษฎีของพุทธศาสนาแล้ว แนวทางนี้อาจจะไม่ เกิดประสิทธิภาพเท่าที่ควร และอาจเป็นแนวทางที่เสี่ยงต่อความล้มเหลวในการที่จะหล่อหลอมเด็ก ให้ดำเนินไปสู่เป้าหมายที่ตั้งใจ เพราะโดยธรรมชาติของมนุษย์ในด้านจิตใจนั้น ทุกคนต้องต่อสู้กับ อำนาจฝ่ายต่ำอันเกิดจากการครอบงำของกิเลส ซึ่งถ้าปล่อยความคิดไปตามความต้องการหรือความปรารถนาส่วนตัวโดยปราศจากกรอบ หรือกฎระเบียบวินัยในการควบคุมที่ถูกต้องเหมาะสมแล้ว ก็เป็นธรรมดาที่เด็กอาจจะประพฤติตนไปตามอำนาจฝ่ายต่ำของตน ด้วยเหตุนี้ นักเรียนตามปรัชญา การศึกษาของพุทธศาสนาจึงถือเป็นอินทรีย์ที่ยังอ่อนแอ ซึ่งยังต้องการได้รับการฝึกฝนอบรมเพื่อจะ นำพาไปสู่ความสมบูรณ์ตามแนวทางหรือครรลองแห่งสังฆธรรม อันเป็นเป้าหมายสูงสุดคือคุณค่าที่ ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้

กล่าวสรุปโดยภาพรวม ปรัชญาการศึกษาของคิวอี้กับปรัชญาการศึกษาตามแนวพุทธ มีความแตกต่างกัน เพราะยึดถือหลักความเชื่อในปรัชญาพื้นฐานที่ต่างกัน ฝ่ายคิวอี้เชื่อในโลกและสังคม มนุษย์ว่าไม่มีอะไรแน่นอนตายตัว การศึกษาจึงควรจัดเพื่อให้เด็กพร้อมที่จะอยู่กับโลกแบบนี้ได้ ไม่มีอะไรเป็นนิรันดร์ ไม่มีอะไรเป็นหลักที่จะช่วยให้มนุษย์ยึดเป็นสรณะตั้งแต่เกิดจนตาย ในอนาคต เด็กจะต้องสามารถเผชิญกับโลกที่เปลี่ยนแปลง ซึ่งเต็มไปด้วยวิกฤติและความสับสนอลหม่านด้วย ตัวเอง ส่วนพุทธศาสนาเชื่อว่า แมื่อนิจจังจะเป็นธรรมดาของโลก แต่ก็ยังมีบางสิ่งที่เป็นนิรันดร์ เป็นตัวสังฆธรรม และเป็นหลักที่มนุษย์ยึดถือในการดำรงชีวิตอยู่ในโลกแห่งความสับสนอลหม่านนี้ หลักเหล่านี้ จึงถือเป็นสรณะที่ตั้งใจ และเป็นหลักที่มนุษย์ใช้ยึดเหนี่ยวเพื่อให้การดำรงชีวิตในโลกนี้ ดำเนินไปสู่ความสงบและได้พบกับสันติสุขที่แท้จริง ดังนั้น การจัดการศึกษาตามปรัชญาการศึกษา ของพุทธศาสนาเพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด จึงควรจัดเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามแนวนี้